

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

**BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÖLÜ KÜLTÜ
VE YOĞ TÖRENLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Gözde DEMİRTAN

Danışman

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Nevşehir

Eylül /2022

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

**BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÖLÜ KÜLTÜ
VE YOĞ TÖRENLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Gözde DEMİRTAN

Danışman

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Nevşehir

Eylül /2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Gözde DEMİRTAN

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Bozkır Türk Kùltüründe Ölü Kültü ve Yoğ Törenleri” adlı Yüksek Lisans tezi,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez
Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Gözde DEMİRTAN

Danışman
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç.Dr. Kürşat KOÇAK danışmanlığında Gözde DEMİRTAN tarafından hazırlanan “Bozkır Türk Kültüründe Ölü Kültü ve Yoğ Törenleri” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

İMZA

Danışman :Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Üye :Dr. Öğretim Üyesi Nilay AĞIRNASLI

Üye :Dr. Öğretim Üyesi Erhan YOSKA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun /..... / tarih ve sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

.....

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Kültürün çok çeşitli kolları vardır. Çalışmamızda bu kollardan biri olan bozkır Türk kültüründe ölü kültü ve yoğ törenleri incelenmiştir. Türklerin din ve inançlarının değinildikten sonra bu din ve inaçların ölü kültü ve yoğ törenler ile bağlantısına değinilmiştir. Türklerin geniş bir coğrafyaya yayılması nedeniyle birçok kültür ve inançtan etkilenip aynı zamanda etkilendikleri de görülmüştür.

Araştırmamda bilgi ve emeğini esirgemeyen Sayın Hocam Doç. Dr. Kürşat Koçak'a teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamda desteklerini esirgemeyen Çubuk Halk Eğitimi Merkezi Müdür Yardımcısı Sayın Şazinur OLCAY 'a ve her daim yanımda olan arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Hayatımın boyunca beni destekleyip, yanımda olan annem, babam ve kardeşlerime sonsuz şükran ve minnetlerimi sunarım.

BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÖLÜ KÜLTÜ VE YOĞ TÖRENLERİ

Gözde DEMİRTAN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.Tarih Ana

Bilim Dalı, Yüksek Lisans Ağustos 2022

Danışman: Kürşat KOÇAK

ÖZET

Ölüm hayatın içinden, kaynağından gelmektedir. Bir bilinmezliğe sahip olan ölüm insanların farklı düşüncelere yönelmesine yol açmıştır. Kimileri bu gizemli yolculuğu engellemeye çalışmış ancak bu yolculuğun kaçınılmaz olduğu anlaşılınca farklı ritüellerle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Tabii ki bu ritüeller din ve inanışlardaki farklılıklara göre değişiklik gösterse de Türkler için ölüm bir son değil yeni bir başlangıca geçittir.

Çalışmamızın konusu olan “Bozkır Türk Kültürü’nde Ölüm Kültü ve Yoğ Törenleri” ile ilgili araştırma yapılmış bu konuda daha önceden yapılmış çalışma ve incelemeler derlenmiş, dağınık halde bulunan bilgileri toparlanarak sistematik hale getirilmiştir. Bu çalışmada kültür kavramının derinliği ve bütün unsurlarını tek bir eser altında toplamının zorluğu sebebiyle incelenmesi gereken konulara işaret ederek araştırmaya açık alanlar belirlenmeye çalışılmıştır. Yaptığımız araştırmalardan elde ettiğimiz veriler, Ölüm Kültü ve Yoğ merasimleri genel başlığı altında bozkır Türk Kültürü sınırları içerisinde ve genellikle İslamiyet Öncesi dönemler ele alınarak alt başlıklar halinde incelenmiştir. Ölüm olgusu ve defin törenlerini anlamak için toplulukların öncelikle yaşadıkları coğrafyanın, kültür kodlarının, yaşam koşullarının, din ve inançlarının bilinmesi gerekmektedir. Bu konular ışığında ölen insanların ne tür uygulamalar sonucunda diğer dünyaya uğurlandığından bahsederken, uğurlanmayı kolaylaştırıcı uygulamalardan, ölen kişinin geride bıraktığı yakınlarının uygulamaları gereken birtakım ritüellerden ve ölünün ruhu için yapılan törenlerden bahsedilmiştir.

Çalışmamız sonucunda farklı din ve inançların iç içe geçerek bir bütün oluşturduğunu görmüş olduk. Bu bütünlük bozkır toplum yaşamının her alanına nüfus etmekle birlikte ölüm kültürünün içerisinde de kendisine yer bulmuştur. Objektif bakış açısıyla yaptığımız çalışmamız, sahip olduğu mekânsal ve zamansal sınırları ile bundan sonra yapılacak çalışmalar için de iyi bir başlangıç noktası olacaktır. Daha sonra yapılacak çalışmalar tarafımızca oluşturulan sınırların değiştirilmesi ile daha kapsamlı ve daha fazla verinin olduğu çalışmalara dönüştürülebilecektir. Takdir edilir ki yapılan her yeni çalışma, gerçekleştirilen her arkeolojik buluş mevcut bilgilerin değişimi ya da gelişimi anlamına gelmektedir. Bizim çalışmamız bu anlamda bir son değil bir başlangıçtır.

Anahtar Kelimeler: Ceset, Sagu, Sığıt, Ölüm, Ritüel.

CULT OF THE DEAD AND YOG CEREMONIES IN STEPPE TURKISH CULTURE

Gözde DEMİRTAN

Neşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Science

History, M.A. / M.B.A. vb. / Ph.D., August 2022

Supervisor: Assos. Dr. Kürşat KOÇAK

ABSTRACT

Death comes from within life and from its source.. Death, which has an obscurity, has led people to turn into different thoughts. Some people tried to prevent this mysterious journey, but when it was understood that the journey was inevitable, it was tried to be interpreted with different rituals. Of course, although these rituals vary according to the differences in religions and beliefs, death for Turks isn't an end but a migration to a new beginning.

The topic of our study, 'Cult of the Dead and Yog Ceremonies in Steppe Turkish Culture' has been researched, previous studies on this topic have been complied, and the scattered information has been collected and systematized. In this study, due to the depth of the concept of culture and the difficulty of gathering all its elements under a single work it has been tried to determine the areas open to research by pointing out the issues that need to be examined. The data we obtained from our researches was examined under the general title of Dead Cult and Yog ceremonies, within the borders of steppe Turkish Culture and generally in Pre Islamic perio every archaeds. In order to understand the phenomenon of death and burial ceremonies, it is necessary to know the geography, culture codes, living conditions, religions and beliefs of the communities first. In the light of these issues, while talking about what kind of practises the deceased were sent off to the other world, the practises that facilities the farewell, some rituals that the relatives of the deceased left behind, and the ceremonies held fort he soul of the deceased were mentioned.

As a result of our study, we have seen that different religions and beliefs intertwine and form the whole. While this integrity permeates every aspect of steppe community life. It also found a place in the cult of the dead. Our works (Our studies), which we have done with an objective point of view, will be a good starting point for future studies with its spatial and temporal boundaries. Future studies or searches can be transformed into more comprehensive studies with more data by changing the boundaries created by us. It is appreciated that every new work done, every archaeological discovery made means the change or improvement of existing knowledge .

In this sense, our study is a beginning, not an end....

Keywords: Corpse, sagu, sıgıt, death, ritual.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	viii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ BOZKIR TÜRK TOPLUMLARINDA İNANÇ SİSTEMLERİ

1.1. Kamçılık (Şamanizm).....	8
1.2. Tabiat Kuvvetlerine İnanma / Yer-Sub Meselesi.....	11
1.2.1. Su, Ateş ve Ocak Kültü	12
1.3. Atalar Kültü.....	15
1.4. Gök Tengri (Kök- Gök Tanrı) İnanç.....	16
1.5. Budizm.....	18
1.6. Maniheizm	21
1.7. Diğer Dinler	23

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜ KÜLTÜ

2.1. Yakma	26
2.2. İnsan Kurban Etme.....	30
2.3. Uçmak / Ruh Göçü.....	33
2.4. Ölüyü Sergilemek	34
2.5. Ölüyü Mumyalama	36
2.6. Ölüyü Gömme.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜ RİTÜELLERİ

3.1. Ölüm Korkusu ve Korunma Ritüelleri.....	41
3.2. Ölüm Olayının Duyurulması.....	42
3.3. Başsağlığı Dileme (Taziye).....	43
3.4. Tahıl Taneleri Serpmek	46
3.5. Tütsüleme.....	46
3.6. Ölüye Kurban Sunulması (İdık -Iduk)	47
3.7. Ölünün Yıkanması ve Kefenleme	49
3.8. Ölünün Muhafaza Edildiği Yer: Çadır.....	52

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEFİN RİTÜELLERİ

4.1. Tabut	53
4.2. Ölü Duaları.....	56
4.3. Ölü Nöbeti.....	57
4.4. Defin Tarihi.....	58
4.5. Mabet/ Tapınak	59

4.6. Balbal	61
4.7. Kurganlar ve Buluntuları	63

BEŞİNCİ BÖLÜM

YOĞ TÖRENLERİ

5.1. Yoğ Törenlerinin Uygulanışı ve İçeriği	67
5.2. Yoğ'un Önemli Göstergeleri.....	74
5.2.1. Yoğ Rengi Ve Yoğ Elbisesi	75
5.2.2. Saç'ın Sembolleşmesi.....	76
5.3. Tullama Geleneği ve At Kurbanı	77
5.4. Yoğ Aşısı (Ölü Aşısı).....	80
5.5. Sagu / Ağıt/ Sıgıt.....	83
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	92

KISALTMALAR

Bknz. :	Bakınız
Çev. :	Çevirmen
Düz. :	Düzenleyen
DİA :	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz. :	Hazırlayan
MÖ :	Milattan Önce
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK :	Türk Tarih Kurumu

**“Öd tengri yaşar,
Kişi oğlu kop öğeli törümüş”**
KTY. K.10 satır¹

GİRİŞ

Ölüm hayatın içinden kaynağından gelmektedir. Bir bilinmezliğe sahip olan ölüm insanların farklı düşüncelere yönelmesine yol açmıştır. Kimileri bu gizemli yolculuğu engellemeye çalışmış ancak bu yolculuğun kaçınılmaz olduğu anlaşılınca farklı ritüellerle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Tabii ki bu ritüeller din ve inanışlardaki farklılıklara göre değişiklik gösterse de Türkler için ölüm bir son değil yeni bir başlangıca göçtür. Bu göç sırasında yapılan tüm uygulamaları kültür kavramıyla inceleyebiliriz. Bu nedenle çok geniş kapsama sahip olan “kült” kelimesinin anlamının iyi anlaşılması gerekmektedir.

“Kült, Latince ‘cultus’ sözcüğünden türeyerek, bu dilde kutsal ilaha saygı, itina etme,, ‘kurallı tapınma’ gibi anlamlara gelmektedir”. Türkçeye Fransızca’dan girmiş bir sözcük olan ‘kült (cult)’ din anlamında da kullanılmaktadır. Dinbilim alanında “yerel özellikler taşıyan dini törenler” olarak açıklanmaktadır. *“Türkçe’de ‘yüce ve kutsal olana tapma’ anlamında kullanılan Arapça ‘ibadet’ sözcüğü de ‘kült’ sözcüğü ile yakın anlamlar taşımaktadır”.* Kült, arkeolojik terminolojide ise “kültür, tarih, coğrafya vb. özelliklerin belirlediği kurallara sahip ibadet” gibi anlamlara gelmektedir².

Görüldüğü gibi çok geniş kapsama sahip olan kültür kavramı, “ölü ve yoğ” kavramlarıyla birlikte çalışmamızın çerçevesini oluşturmaktadır.

¹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013, 10. Satır.

² Tuna Akçay, Ölüm Kültürü Işığında Olba’da Kurban Ritüeli, **TAS 5**, 2019, 262.

Ölüm olgusu ve defin törenlerini anlamak için toplulukların öncelikle yaşadıkları coğrafyanın, kültür kodlarının, yaşam koşullarının, din ve inançlarının bilinmesi gerekmektedir.

Türklerin tarih boyunca geniş bir coğrafyada hüküm sürdüğü tartışmasız bir gerçektir. Bundan dolayı Türk tarihinin sınırlarını çizmek de kimi zaman imkansız hale gelmektedir. Türklerin en eski yurdunun Altay dağlarının kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatısı olduğu yapılan çalışmalar neticesinde anlaşılmış³ ve MÖ. 1700 tarihlerinde Kazakistan'ın bir kısmına kadar Türklerin yayıldıkları görülmüştür⁴. Bu bağlamda bozkır coğrafyasının en kısa tanımını Altay eteklerinden Karadeniz'in kuzeyine kadar genelleyebiliriz. Türklerin hareketli yaşam tarzına ihtiyaçları da eklenince yer değiştirmeler kaçınılmaz olmuştur. Türklerin yaşadıkları bölgeler siyasi, coğrafi nedenlere bağlı olarak farklı isimlerle anılmışlardır. Bunlar arasında Avrasya, Türkistan ve Orta Asya tabirleri sınırları değişkenlik gösterse de öne çıkmaktadır. Biz çalışmamızda Andronova kültüründe çekirdeği oluşmaya başlayan Türk kültürünün özünü oluşturan bozkır coğrafyasını diğer bir tabirle bozkır kültürünü ele almayı tercih ettik. Altay yaylarından başlayarak yayılan Türklerin yaşadığı bozkır coğrafyasının en geniş tanımını ise;

Balkanlar ve Karpatlar arasındaki Macar Ovasından başlar. Bu bölge, Romanya ve Bulgaristan'ın bir parçasını da içine alacak şekilde doğuya doğru Kafkas Dağları ve Urallara kadar uzanır. Buradan da Güney Sibirya ve Kazakistan Bölgesi, Kuzey İran Yaylası, Pamir, Batı Tanrı Dağları, Baykal Gölü'nün doğusu ve Moğolistan'ın üst kısmından Altay dağlarına doğru devam eder. Pamir üzerinde batı bölümü, Tarım Havzası aracılığıyla kuzeybatı Çin ve Moğolistan'a doğru kuzey bölümü kuzey Tanrı Dağları ve yine Moğolistan'a uzanır. Moğolistan'da birleşen iki bölüm buradan Ordos Çölü ile Gobi Çölü ve Çin arasından güneye doğru devam ederek, doğu Altay Dağlarından Karanlık Dağlarına doğru Mançurya üzerinden devam eder. Doğu bölümü daha yüksektir ve sert

³ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, 4. Basım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015, 45.

⁴ Abdulkadir İlgen, Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Sayı 49, İstanbul 2005, 821.

bir iklimi vardır, daha çok çöl içerir ve dağlardan, Çin'in tarıma uygun topraklarından keskin çizgilerle ayrılır⁵.

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve gittikleri bölgelerde büyüklü küçüklü birçok devlet kuran Türklerin yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere yaşam sahalarını ve kültür coğrafyalarını takip etmek oldukça zordur. Etki altına aldıkları ve etkilendikleri topluluklarla oluşturdukları sentezin sınırlarını belirlemek de neredeyse imkansızdır.

Bozkır ikliminde kışların sert, yazların kurak geçmesi konar- göçer topluluklara yerleşme imkanının yanı sıra sürekli bir hareket zorunluluğu da getirmiştir. İklimin gereği olan hareketi sağlamak için ise hayvana ihtiyaç vardır ve ön plana çıkan hayvan at olmuştur. Bozkır kültürünün en önemli hayvanı olan atın, ilk olarak evcilleştirilmesi, atlı kültürün oluşmasında ve yayılmasında etkili olmuştur. Atın siyasi, ekonomik ve kültürel işlevleri vardır. Etinden, sütünden ve gücünden yararlanılan at, hem besin kaynağı hem de bir vasıta olarak kullanılmıştır. Dini ve toplumsal işlevleri arasında at kurban olarak sunulan en değerli hayvanların başında gelmektedir⁶.

Toprağı ekme ve yerleşme ihtimali olmayan göçebe toplumlarda geçim kaynağı olarak hayvan yetiştiriciliği, avcılık, el sanatları ve ticaret önem arz etmektedir. Fakat yaşamlarını sürdürebilmeleri için tahıl, demir gibi farklı ürünlere de ihtiyaç bulunmaktadır. Kendi üretmedikleri malzemeleri değiş tokuş ya da akınlar aracılığı ile diğer topluluklardan elde etmeleri gerekmiştir. İhtiyaçlar toplumları birbirine yaklaştırırken toplumların kültürel etkileşimi de kaçınılmaz olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak din, inanç ve geleneklerde değişim görülebilmektedir. Bu değişimi yaşayan Türk kavimleri, gittikleri yerlere kendi kültürlerini götürmelerinin yanı sıra o yerin kültüründen de etkilenmişlerdir.

Türk kavimleri çok geniş bir topluluğu kapsamaktadır. Çalışmamızda; kaynaklarda bilgilerine rastladığımız kavimler arasında Orta Asya'da (Türkistan) ilk olarak

⁵ İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Ankara: Akçağ, 2016, 26.

⁶ İlhami Durmuş, Türk Kültür Çevresinde At, Asya **Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 5, 2021, 1-12.

teşkilatlı ve büyük bir imparatorluğu, Çinlilerin *Hiung-nu*⁷ (Hun) adını verdikleri kavim kurmuştur. Bu kavim, ilim aleminde “*Türk*” asıllı kabul edilmiştir. Çin kaynaklarına göre Gök Türkler, Uygurlar ve Kırgızların Türk asıllı *Hiung-nuların* soyundan geldiği açıktır. Kaynaklarda isimlerinden söz edilen diğer kavimler, Türğişler (*Tu-k'i-şe*), *Oğuzlar* (*Arapça eserlerde el-Guzz*), *Karluklar* (*bunlar da Harluh*), *Uygurlar* (*XI. yüzyıla kadar Toğuz Guzz*), *Kimekler* (*dU-T*) ve *Kırgızlar*, *Karadeniz'in kuzeyinde oturan Peçenekler de ilave edilebilir*. Kaynaklarda adı geçen Çiğiller, Ezgişler, Yağmalar gibi diğer boylara sırası geldikçe çalışmamızda değinilecektir. *Câmi ut-tevârih'deki Oğuz ensabı kısmında 24 boyun, musavi sayıda olmak üzere, Oğuz Han'ın altı oğlundan türedikleri yazılmaktadır*. Çin kaynaklarında ve çeşitli kaynaklarda bu boyların çeşitli alt boylara sahip olduğu ve isimlerinin kaynaklarda farklılık gösterdiği de araştırmamızda karşılaştığımız sorunlar arasındadır⁸.

Çalışmamızın konusunu bozkır Türk kültüründe ölü gelenekleri ve yoğ törenleri oluşturmaktadır. Fakat bu konunun anlaşılabilmesi için çalışmamızda öncelikle Türklerin din ve inançları açıklanmıştır. Amacımız daha önce yapılan az sayıdaki bu alan çalışmalarını tek bir kaynaktan toplayarak kapsamlı bir çalışma oluşturmaktır. İlgili çalışmanın bu alanda yapılan çalışmalara ek olacağı ve okuyucuya katkı sağlayacağı kanaatindeyim. Bu nedenle çalışmamız, alanında öncü, kültür tarihi araştırma eseri aday olmakla birlikte birçok noktada geliştirilmesi ve tamamlanması gereken bir çalışma olarak da değerlendirilmelidir. Kültür kavramının derinliği ve bütün unsurlarını tek bir eser altında toplamanın zorluğu sebebiyle incelenmesi gereken konulara işaret ederek araştırmaya açık alanları belirlemeye çalıştık. Tezimizde dikkat çekmeyi hedeflediğimiz diğer bir konu ise Gök Tanrı, Şamanizm, Maniheizm ve Budizm dinlerinin ve bu dinlere ait ölü ritüellerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

⁷ Hsiung-nu'lar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020, 1.

⁸ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihi-Boy Teşkilatı-Destanlar**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, 4.

Çalışmamızın problemlerinden ilki ise sözünü ettiğimiz göç sebebiyle ortaya çıkan coğrafi genişlik ile ilgilidir. İslamiyet Öncesi Karanlık Dönem olarak adlandırılan sözlü gelenekte yazılı kaynakların olmaması da bir diğer problemlerindedir. Bununla birlikte komşu devletlerin yazılı kaynaklarında karşılaştığımız dil sorunu ve bazı terimlerin anlam farklılıkları çalışmamızın diğer bir sorununu teşkil etmektedir. Söz konusu problemlerin aşılmasında eski Türk topluluklarının arkeolojik buluntularından ve çeşitli seyahatnamelerden yararlanılmıştır. Orhun Kitabeleri ana kaynaklarımız arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. İbn Fadlan'ın *Seyahatnamesi* İslamiyet ile öncesi arasındaki ince çizgide önemli bir kaynaktır. Arkeolojik buluntular arasında yer alan mezar yapıları, mezardaki insan kalıntıları, onlar ile gömülen eşyalar; toplulukların cenaze törenlerini, öteki dünya anlayışlarını, kültür, sanat evrelerini de anlamamıza yardımcı olur. Bu noktada Yaşar Çoruhlu'nun *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar* adlı eseri görsel malzemelerin fazlaca yer aldığı ve yararlandığımız kaynaklardan biridir.

İslamiyet öncesi genel kabul gören inançlara baktığımızda Toyonizm, Totemizm, Şamanizm, Gök Tanrı inancı gibi inançlar karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacılar bu inançlar konusunda farklı görüşlere sahiptir. Kimi araştırmacılar, bu inançları din olarak görürken; kimileri ise sihir, büyü, kendinden geçme hali olarak adlandırır. Örneğin İbrahim Kafesoğlu'na göre Totemcilik yoktur ve Mircea Eliade ise Şamanlığın extase (kendinden geçme hali) olduğu konusunda hem fikirdir. Abdülkadir İnan ilk zamanlarında Şamanizmi din olarak görmüştür. Ziya Gökalp'e göre Şamanizm din olmayıp Türklerin sihri sistemleridir. Türklerin dininin Toyonizm olduğunu vurgulamaktadır. Şamanların (kam) sihirbaz, toyonların ise din adamı olduğu üzerinde durmaktadır. Çalışmamızda din ya da inanç mı sorusundan çok, bu din/inançların toplumların ölü ritüellerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

İslam coğrafyacılarından İdrisi, *Nüzhet el-müştak fi ihtirak el-afak* adlı eserinde "Kırgızlar ölülerini yakıp küllerini Manhar Nehri'ne atarlar." sözünü kullanmıştır. Slavlarla ilişki içerisinde bulunan Türklerin, Slav geleneklerinden etkilenmiş olması muhtemeldir. Ebu Zeyd el-Belhi, *el-Bed' ve'tarih* adlı eserinde Türk Kavimleri adlı bölümünde, "...Derler ki; Türkler tarafında bazı kavimler varmış, düşmanlarıyla

*karşılaşınca yanlarına aldıkları tuzla öldürdüklerini tuzlarlar ve yerlermiş”⁹. Abdülkadir İnan, onu kaynak gösteren Bahaeddin Ögel, Sadettin Buluç ile Emel Esin, Türklerde ölüleri yakma geleneğinin de olduğuna değinir. Bu çalışmada, coğrafyacıların değindiği konulara da açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Türklerde görülen ölü kültü ve yoğ geleneklerinin inanç temelinden mi yoksa daha farklı bir kaynaktan mı beslenip beslenmediği araştırılacaktır. Çalışmamızda kullandığımız kaynaklardan Ebu Zeyd el-Belhi, *el- Bed’ ve tarih* adlı eserindeki iddia hakkında başka bir bilgiye rastlanmamıştır.*

Çalışmamızın birinci bölümünde “İslamiyet Öncesi Türk Toplumlarında İnanç Sistemleri” başlığı altında Kamçılık, Gök-Tanrı inancı, Maniheizm, Budizm, Atalar Kültü ve tabiat kuvvetlerine inanma hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde yer alan ölü kültü başlığı altında cesedin ne tür uygulamalar sonucunda diğer dünya yolculuğuna uğurlanmaya çalışıldığı “Ölü Kültü” başlığı altında yakma, gömme, sergileme, mumyalama, uçmak ve insan kurbanı konuları hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde “Ölü Ritüelleri” başlığı altında geride kalanların ölü için yaptıkları ritüeller anlatılmıştır.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde “Yoğ¹⁰ (Yuğ-Yug-Yog)” başlığı altında yas törenleri ve bu törenlerin karakteristik gelenekleri anlatıldı.

Çalışmamızın son bölümünde “Sonuç” başlığı altında çalışmamızın yapılma nedeni, karşılaştığımız zorluklar ve çalışmamız hakkında genel bilgilere yer verilmiştir.

⁹ Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998.

¹⁰ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ BOZKIR TÜRK TOPLUMLARINDA İNANÇ SİSTEMLERİ

Toplumların ölü kültü ve yas geleneklerine baktığımızda bu durumun sadece dinsel bir anlayışın sonucu olmadığı karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle biz inançların uygulanış şekillerinden bahsederken din mi inanç mı gibi tartışmalı konular üzerinde durmak yerine inanışların toplum hayatındaki etkilerine ana hatları ile değineceğiz. Türkler yaşam şartları ve doğası olarak hareket halinde bir kavimdir. Gittikleri yerlere kültürlerini de inançlarını da götürmüşler ve gittikleri yerlerin inanç ve kültürlerinden de etkilenmişlerdir. Türkler kendi inançları olan Kamcılık (Şamanizm) ve Gök Tanrı'nın yanı sıra Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'ten de etkilenmişlerdir.

III. - IV. yüzyıllarda Orta Asya'da Zerdüştlük, Budistlik ve Hristiyanlık oldukça sağlam bir yer edinmiş, VII.-VIII. yüzyıllar arasında ise bunlara ek olarak Maniheizm de bu bölgede görülmeye başlanmıştır¹¹. Din olarak tanımlanan inançların dışında Türklerin doğayla olan birliktelikleri doğa olayları ve doğanın içerisinde bulunan hayvan, bitki gibi farklı canlı ya da nesnelere karşı korku, saygı gibi duyguların oluşmasına ve bunların inançlara veyahut kültürlere dönüşmesine yol açmıştır. Türk mitolojisindeki bu motifler (at, ağaç, kurt ...vb.) Türk halklarının eski ortak inancı Gök Tengri'den öğeler taşımakla birlikte sosyal ve kültürel temaları da içerisinde barındırır ve toplumun inanç sisteminin şekillenmesinde etkili bir unsur teşkil eder.

¹¹ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, 4.

1.1. Kamcılık (Şamanizm)

İnsanlığın var oluşu ile birlikte başlayan inanma ihtiyacı doğal bir gereksinimdir. İnsanların kendilerinden üstün olan bir varlık ya da varlıklara inanma gereksinimi sonucu ortaya çıkan inançlar ve dinler arasında Türklerin Kamcılık olarak adlandırdığı Şamanizm inancının izlerini her dönem görebilmekteyiz.

Paleolitik Çağdan günümüze kadar Sibiryaya ve Orta Asya halklarında inanç ve merasimlere verilen isim olarak karşımıza Kamcılık (Şamanizm) çıkmaktadır. “Şamancılık veya Kamcılık olarak da bilinen Kamcılık bir dinden ziyade merkezinde kamın (şamanın) yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir”. Tatarca ve Altayca’da şaman kelimesinin yerine kam (gam) kelimesi kullanılır¹². Türklerdeki kamcılıkla ilgili bilgilere ilk olarak Gök Türk Dönemi’nde rastlanmıştır¹³.

Kamcılığın genel hatlarına baktığımızda karşımıza çıkan bilgiler bir extase¹⁴ (kendinden geçme hali) halinin varlığıdır. “Kam (Şaman) kendine has bir icraata ve bu icraatı gerçekleştirmek için özel tekniklere sahip (extase, trans halleri, illüzyon vs.) olan ve belli merasimleri yapan, genelde kötü ruhlar diye nitelendirilen varlıklara hükmedebilen aracıdır”. İnsan psikolojisini iyi bilmesi ona insanları etkileyebilme yetisi kazandırır. Ruhlarla olan bağlantısı ve kozmik seyahati onu din adamlarından ayırmaktadır¹⁵. Kamcılık üzerinde araştırmalar yapan Mircea Eliade, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini-sihri hayatın, kamın etrafında merkezileştiğini fakat dini faaliyetlerin hepsinde kamın yer almadığını belirtir. Her sihirbazın da kam sayılmadığı, kamlıkta şifa vericiliğinin de bulunduğunu fakat her şifa vericinin de kam sayılmadığı üzerinde durur¹⁶.

Her isteyen kam olamamakla birlikte kam olmak için çeşitli özelliklere sahip olmak gerekmektedir. Mesleki bilgi, tecrübe, özel yetenek önemli özelliklerdendir. Kam olmanın diğer yolu kam soyundan gelmektir. Bu iki durumda da kam olmaya

¹² Harun Güngör, Şamanizm, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, 325.

¹³ Fuzuli Bayat, **Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, 28.

¹⁴ Mircea Eliade, **Şamanizm**, İsmet Birkan (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2018, 21-28.

¹⁵ Bayat, **Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar**, 21.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010, 288.

yönelen kişi tecrübeli bir kamin yanında bir süre eğitim görmeli ve tecrübe kazanmalıdır.

Kam olacak kişide diğer insanlardan farklı davranışlar görülmektedir. “*Dalgınlık, hayal görme, inziva eğilimi, ormanlarda, çöllerde ve ıssız yerlerde tek başına dolaşma, uykuda mırıldanma, sık sık bayılma ve bayılma sırasında sara nöbetlerinde olduğu gibi ağızdan köpük gelmesi gibi patolojik haller başlıca belirtilerdir*”. Ağaç kabuklarını yeme, tabiattaki bitkilerle beslenme, kendini ateş ve suya atma, vücudunu bıçakla yaralama gibi garip davranışlar da bulunmaktadır¹⁷.

Kamlar özel kıyafetleri sayesinde toplumun diğer fertlerinden ayrılmaktadır. Erkek kamlarla kadın kamların cübbeleri arasında pek fazla fark bulunmamaktadır¹⁸. Bununla birlikte ilk kamların kadınlardan oluştuğu bilinmektedir¹⁹. Türklerde, kamların cinsiyet olarak ayrılmalarına rastlanmamıştır. Kamlar aşağı ve yukarı dünya, ak ve kara, güçlü ve güçsüz şeklinde gruplanır. Bu gruplamadan da anlaşıldığı üzere kamlığın cinsiyete göre değil, sosyal yapılanma ve hiyerarşi düzeyine göre farklı olduğunu gösterir. “*O nedenle de kadın kam ayrıcalıklı bir fenomen olarak öğrenilmemiştir*”²⁰. Kam kıyafetlerinde başlık, maske, ayna, cübbe genel olarak kullanılan eşyalardır. Bunların yanı sıra toplumdan topluma değişen eşyalar, müzik aletleri, hayvansal materyaller de kullanılırlar ve kendilerine bir hayvan ya da başka bir kutsal nesne atfedip ona ait nesnelere de üzerlerinde taşırlar²¹. Kamların kehanette bulunma aşamasında davul, şarkı ve dansın önemli bir yere sahip olduğu hatta kamlar öldükten sonra da kendileri için değerli olan bu aksesuarlar ile gömüldüğü bilinmektedir²².

Kamların görevleri buldukları bölgeye göre değişmekle birlikte genelde ruhlar/ tanrılar alemiyle irtibat kurmak suretiyle insanları kötü ruhlardan ve etkilerinden korumak ya da kurtarmaktır²³. Kamın görevleri arasında ölümlerin ruhlarını etkisiz

¹⁷ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara: ODES Ltd. Şti., 2003, 177-178.

¹⁸ Hayrettin Rayman, **Türklerde Üç Din**, Ankara: Karınca Yayınevi, 2016, 45.

¹⁹ Bayat, **Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar**, 25.

²⁰ Fuzuli Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, 101.

²¹ Rayman, **Türklerde Üç Din**, 38-58.

²² Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, 27.

²³ Güngör, **Şamanizm**, 325.

hale getirmek üzere mezarlara kadar gitmek de vardır. Bazı araştırmalarda kamin ölüm gibi olaylarda rolleri olmadığı belirtilse de ölünün ruhuyla ilgili konularda kama görevler düşmektedir. Kamlar av için edilen dualarda, psikolojik hastalıklarda en önemli görevi üstlenen kişilerdir²⁴. “*Elbette kam da aslında bir sihirbaz ve bir otacıdır; bütün hekimler gibi onun da hastalıkları sağalttığına; ilkel ve çağdaş bütün sihirbazlar gibi ‘fakirsel’ mucizeler gösterdiğine inanılır*”. Aynı zamanda ruhgüder (*psychoponipe*) olmanın yanında rahip, mistik ve ozan da olabilirler²⁵. Kamların dünyasında hastalıkların ve ölümün kaynağı ruhun kaybolmasıdır. Kamcılık, her şeyin bir ruhu olduğunu öğretir ve kam uygulamaları aracılığı ile insanlar, ölümlerin ruhlarıyla iletişim kurabilirler²⁶.

Genel olarak kamin görevleri arasında ölen adamın ruhunu öteki dünyaya götürmek de yer almaktadır. Kadın kamların iyileştirici gücü, olduğu hatta ölümü yaşama çevirebilme yeteneklerinin olduğuna dair efsaneler de vardır²⁷.

“*Kamlık eski Türklerin dini olan Gök Tengri inancından çok şey almış, adeta bu dinin dış yönünü belirleyen pratik icraat haline gelmiştir*”²⁸. Şamanizm’in ve şamanlığın (Türklerde kullanımıyla kamin) bölgesel, kültürel, kişisel özelliklerinin olması bu iki kavrama dair genellemelerden kaçınmamıza yol açar. Kamcılığa inanan halkların farklı kültür coğrafyası içerisinde yer almaları sebebi ile Kamcılıkta da tam bir görüş birliği yoktur²⁹.

Kamcılık çeşitli bölgelerde farklı ritüellerle uygulanmış olduğundan bununla ilgili genel değerlendirmeler yapmak zorlaşmaktadır. Her dinin içinde Kamcılık öğeleri bulmak mümkündür. Din ya da inançların içinde anlamlandırılmayan uygulamaların görülmesi bunların Kamcılıktan geldiğini göstermez. Her anlamlandırılmayan ilkel öge Kamcılığa yorulmamalıdır. Başka inançlardaki ve kültürlerdeki benzer olgular da düşünölmelidir.

²⁴ Eliade, 84.

²⁵ Eliade, 24.

²⁶ Bayat, **Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar**, 33.

²⁷ Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, 100-120.

²⁸ Bayat, **Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar**, 23.

²⁹ Güngör, Şamanizm, 325.

1.2. Tabiat Kuvvetlerine İnanma / Yer-Sub Meselesi

Türkler kendilerine özgü bir kültür yapısı ve dünya görüşüne sahiptir ve tabiatı kendi yaşam tarzları ve inançlarıyla bağlantılı bir şekilde algırlarlar.

Eski Türkler dağ, tepe, ırmak, demir, mağara, kaya gibi tabiatta bulunan unsurların gizli kuvvetleri olduğuna inanılmaktaydı. “*Tabgaçlarda (tun-huang), Gök Türklerde (ata mağarası), Uygurlarda (menş efsanesi), Bulgarlarda (madara) vb.] Bunlar aynı zamanda bir ruh idiler. Güneş, Ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti*”³⁰.

Orta Asya’da Hunlar ve Hunlardan sonra devlet kuran sülalelerden bahseden Çin kaynakları eski Orta Asya kamçılığının esaslarını Gök Tengri, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş (ocak) kültlerine bağlar. Belirli dönemlerde Gök Tengri’ye, yere-suya, güneşe ve aya kurban sunulduğundan bahsedilir³¹.

Ötüken Ormanlarının, (Ötüken yış) Gök Türkler ve Uygurlar Devri’nde bütün Türklerce mukaddes sayıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz³². Türk inancında dağlar Tengri’ye en yakın yerler olarak Gök Tengri ile ilişkilendirilmiştir³³.

Eski Türk yazıtlarında yer-sub³⁴ olarak adlandırılan dağ-su (ırmak, göl, pınar) ağaç, orman, kaya kültürlerini; Kamçılık, Gök Tengri ve tabiat kuvvetleri inancından ayrı düşünülmemektedir. Onların doğa ile mücadeleleri, doğada kendilerinden üstün gördükleri kuvvetlere karşı kimi zaman korku kimi zaman saygı duymalarına neden olurken zamanla kült haline dönüşmüştür. Tonyukuk Yazıtı’nda “Tanrı, Umay ve mukaddes yer-su” ruhlarının Türklere yardım ettiklerinden söz edilmektedir³⁵.

Hunların adet ve inançları anlatılırken onların suya taptıkları ifade edilmektedir. Hun kabilelerinin 24 boyunun başkanlarının, yılın beşinci ayında Lunk-Çenk şehrinde

³⁰ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 290.

³¹ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 2-3.

³² İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 62.

³³ Mustafa Baş, Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir İnceleme, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 9, s.927.

³⁴ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 48.

³⁵ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 36.

toplanarak, Gök Tengri' ye, yer ve sulara kurban verdiklerinden bahseden Çin kaynakları mevcuttur. Gök Türkler yılda bir kere ruhlara, aya ve suya saygı ile ilgili törenler yapar ve bunlara kurban sunarlar. *“Gerdizi’ye göre Kimeklerin kabile birliklerine giren Kıpçakların, su tanrısına inanıp, ona taptıkları söylenmektedir. “Kitab-ı Dede Korkut”ta da suya ibadet geçmektedir”*³⁶.

Çin ve İslam kaynaklarının verdiği bilgilere göre Kırgızların, tanrılara ve ruhlara kırlarda kurban sundukları; bu kurban ayini için belirli bir zamanlarının olmadığı ibaresi geçmektedir. *“Sulara, ağaçlara kurban sunarlardı”*.

İbn Fadlan; *“Başkurtlar kış, yaz, yağmur, rüzgar, ağaç (orman), hayvan, insan, su, gece, gündüz, ölüm, hayat ve yer gibi varlıkların herbiri için ayrı ayrı birer tanrı bulunduğu, en büyük Tanrı'nın da gökte yaşadığına inanırlardı”*³⁷. Şeklinde bilgi vermektedir.

1.2.1. Su, Ateş ve Ocak Kültü

Su, insanın en temel ve vazgeçilmez ihtiyacı olup, her toplumun ve her zamanın en önemli hayat kaynağı olmuştur. Su sadece kendi hayatlarını idame ettirmek için değil hayvanları için de gerekli olan bir varlıktır. Varlık kelimesinin abartı olduğu düşünülebilir ancak Türk toplumunun konar-göçer yapısı, suya olan bağlılıkları, suyu normal bir ihtiyaçtan çıkartıp, sahip olduğu çağrışımlarla onu kültürel bir kavram haline getirmiştir. Bu nedenle, suya ve su kaynaklarına bu denli saygı duymaları normaldir. Bu saygılarını çeşitli uygulamalar ve davranışlarla hayata geçirmişlerdir. Türk topluluklarında suyu kirletmek günahdır ve su kutludur³⁸. Bu nedenle Türk halkları su ilahına "Su Hanı (Han Vodı), Su İyesi (VladıkaVodı), Yayık-Han, Garan gibi adlar vermişlerdir³⁹.

³⁶ Mir Ali Seyidov, Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi, **Türk Tarihi Araştırmaları**, Cilt 18, Sayı 29, 259.

³⁷ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 8- 10.

³⁸ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihi-Boy Teşkilatı-Destanlar**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, 45-46.

³⁹ Mir Ali Seyidov, 264.

Bu kadar önemli ve kutsal olan bir kavrama saygı gösterilmesi, onu kullanırken çok dikkatli davranılması, suya yapılan olumsuz davranışların cezalandırılması kaçınılmazdır. Türkler vücut kirlerini bile suya bırakmaktan kaçınırlar. Türklerin kıyafetlerini eskiyene kadar giydiklerine ve yıkanmadıklarına dair bilgiler veren seyyahlar bu durumu gözden kaçırmış olabilirler. Çünkü burada yıkanmamanın temel nedeni suyu kirletmekten kaçınma duygusudur. Ölülerin kimi Türk toplumlarında yıkanmadan gömülmesi de yine bu durumun bir sonucudur.

Bizans Tarihçisi Simocatt eski Türk inancı hakkında verdiği bilgiye göre; *“Türkler; toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir Tanrı’dan başka bir şeye tapmazlar. Ona atlar, sığırlar ve koyunlar kurban ederler”*⁴⁰. Görüldüğü gibi su çok önemli kutsal bir kavramdır. Yine aynı metne göre ateş de kutsal kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin en önemli destanlarından biri olan Ergenekon Destanı’nda bahsi geçen Gök Türklerin kurtuluşunun simgesi olan demir dağın yakılan büyük bir ateşle eritilmesi miti, ateşin Türk kültüründe ne denli önemli olduğunun da bir göstergesidir. Bir milletin, kendi doğuşunu sağlayan bir sembole kutsallık yüklemesi kaçınılmazdır fakat bu kutsallık Gök Türklerde bir tapınmaya dönüşmemiştir. Sadece Gök Türklerde değil, diğer Türk topluluk ve inançlarında da ateş önemli bir nesnedir.

Türk mitolojisine göre insanoğlunun atası olan Ülgen⁴¹ ateşin bulunmasına yardım etmiştir. Ülgen gökten indirdiği biri kara, biri ak iki taşı kuru otlar ve taş parçaları aracılığıyla ateşi yakmıştır. *“Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip “bu ateş atamın kudretinden taşta düşmüş ateştir” dedi. Bundan dolaydır ki Altaylılar’da ve Yakutlar’da ancak çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır”*⁴². Ateşin bu şekilde Ülgen tarafından bulunmuş olması yalnızca ateşi efsaneleştirmekle kalmamış, toplumsal hayatta da geniş ve önemli yer almasına

⁴⁰ Salim Koca, Eski Türklerde Bayram ve Festivaller, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 51-57.

⁴¹ Sadettin Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini, **Pamukkale University Journal of Education**, Cilt 4, Sayı, 1998, 41.

⁴² İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 66.

neden olmuştur. Ülgen Türk inancında iyiliğin temsilcisi ve önemli bir güç simgesidir. Bu kadar önemli bir simgesel güç tarafından bulunmuş olan ateş, bir yönüyle saygı hak ederken bir yönüyle de korku uyandırmıştır. Bu nedenle ateş, Kamcılık inancında her şeyi temizlediğine ve kötü ruhları kovup kişiyi arındırdığına inanılan mitolojik bir imge haline gelmiştir. Hatta VI. yüzyılda elçilerin, Gök Türk hakanlarının karşısına, ateşler arasından geçirilerek, kötü ruhlardan arındırılmış olarak temiz bir şekilde çıkarıldıkları bilinmektedir. Bu seremoni bile ateşin toplumsal anlamda Türklerde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunun en önemli göstergelerinden biridir.

Ateş kültü bir yandan kendisine toplumsal alanda önemli bir yer bulmuşken bir yandan da kendisiyle birlikte ocak kültürünün oluşmasına neden olmuştur.

Eski toplumlarda ateşin temizleme ve temizlenme aracı olarak kullanıldığı öne çıkan görüşler arasındadır. Zerdüşlük inancında görülen üç kutsal ateşten biri olan “ocak ateşi” Türklerde özel bir anlam taşır. Ocak aileyi toplayıp, birleştiren bir simge anlamı kazanır ve ocak ateşi eski Türk toplumlarının bazılarında kült haline gelerek kutsal sayılmıştır⁴³.

Ateş kültü ve ocak kültü iç içe geçmiş olup, Türkler için her zaman önemli olmuştur⁴⁴. Ancak, bu denli iç içe geçmiş kavramlar olmakla birlikte, ifade ettikleri bakımından birbirinden oldukça farklıdır. Daha önce de belirtildiği gibi ateş temizlik ve ruhların arındırılması gibi kültüsel özelliklere sahipken, ocak daha çok aile, soy ve ata ruhlarını barındıran bir kavram haline gelmiştir. Ocak kültü Türklerde saygı duyulan bir unsur olmasının yanı sıra ailenin de devamını sembolize etmektedir. Bu durumun oluşmasında atalar kültürünün etkisinin olması olasıdır. Aile ocağı ata yadigarıdır. Aile ocağı söndürülmemelidir ve ona saygı duyulmalıdır. Çünkü büyük ataların ruhu aile ocağında hayat bulur. *“Kırgız-Kazaklar’da aile ocağını temsil eden çadıra saygı gösterilmesi, göçebelerde evin ocakla*

⁴³ Ahmet Koçak, Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili, **Acta Turcica**, Sayı 2-1, 2012, 78.

⁴⁴ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 67-68.

özdeşleştirilmesi, yine ocağın soyla ve aile ile eşdeğer kabul edilmesinin sonucudur”⁴⁵.

Su ve ateş tüm toplumlarda saygı duyulan ve her daim saygı duyulacak iki önemli yaşam kaynağıdır. İki ögenin ikamesi de bulunmamaktadır.

1.3. Atalar Kültü

Ölmüş atalara saygı ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve adeti geleneksel Türk tarihinin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır.

Çin kaynakları Hunlardan bahsederken her yılın başında tapınaklarında ayin yaptıklarından, bu ayine 24 Hun boy beyinin de katıldığından, yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrindeki toplanmada ise ata ruhlarına kurban sunulduğundan bahseder. Batı’daki Gök Türklerin din, inanç ve adetleri Doğu’da yaşayan Gök Türklerle aynıdır. Gök Türkler her yıl babalarının nesiller boyu yaşadığına inandıkları mağaraya bir memur gönderip kurban kestirirler⁴⁶. Bilge Kağan ve Kül Tekin için dikilen kitabeler ve yapılan anıt alan atalar kültürünün anlaşılabilmesi için örnek teşkil etmektedir. Son dönem kazılarında ortaya çıkarılan Bilge Kağan anıt alanı buluntuları arasında yer alan sunak taşı, ölmüş atalar için kurban sunulduğunu kanıtlarken, sembolik hatıra mezarının varlığı buranın anma (tören) alanı olduğu göstermektedir⁴⁷.

Türkler atalarına ve ölülerine verdikleri değeri, onlara yaptıkları mezarların mimari özelliğiyle, yas ve anma törenleriyle de göstermişlerdir. Türk kültüründe ataların mezarları oldukça değerlidir. Mezarlara yapılan herhangi bir uygunsuz davranış savaş nedeni sayılır. Tarihte bu durumun örneklerini görmek mümkündür. Herodot, İskitlerin Darius’u savaşa sokabilmek için onlara İskitlerin atalarının mezarlarını bulamayacakları yönünde kışkırtmada bulunduğunu, böylelikle mezarların bulunması durumunda savaş çıkartmak için geçerli bir nedene sahip olacakları şeklinde bir

⁴⁵ Haşim Şahin, Ocak, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 33, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, 316-317.

⁴⁶ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 2-6.

⁴⁷ Kürşat Koçak- L. Gürkan Gökçek, Bilge Kağan, Bilge Kağan Hazinesinin Gün Yüzüne Çıkarılması: Bilge Kağan Anıt Alanı Kazı Çalışmaları, **Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)**, Cilt:15, Sayı:30, 2022, 25-40.

strateji geliştirdiğinden bahseder⁴⁸. İskitlerin bu tavrı ata mezarlarının ne kadar önemli olduğunu vurgularken, bu özelliğinden dolayı ata mezarlarının savaş konusu olabileceğini de göstermektedir. Bu örnekte sadece asillerin mezarlarının kutsallığını değil aynı zamanda bu mezarların sahip oldukları önemden dolayı ne kadar titizlikle gizlendiğini, korunduğunu ve sahip çıkıldığını da görebilmekteyiz.

Atalar kültünün bir sonucu olarak ortaya çıkan mezar ve mezarlıklar bir tür mezar kültü oluşturmuştur. Kurgan buluntularında da görüldüğü üzere, mezarların içerisinde yer alan eşyalar ve bu eşyaların düzeni ölen kişinin öldükten sonra da hayatını devam ettirebilmesine uygun olarak dizayn edilmiştir. Yine ölen kişi ya da kişiler için yapılan anıt alanlar, kitabeler atanın hatırlanması ve anılmasının sürekliliğini sağlayarak gelecek nesillere bu geleneğin aktarımına öncülük etmiştir.

Görüldüğü gibi, ata mezarları Türk kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. Bu mezarlara gösterilen özen, atalara duyulan saygının en önemli göstergelerindedir. Mezarların yeri, şekli, bulunduğu yer değişse de gördükleri saygı her zaman aynıdır. Bu saygının yanı sıra korku da ata mezarlarına karşı dikkatli davranılmasını gerektiren nedenlerdendir. Bu dikkat ile ulaşılmak istenen amaç, ruhların geride kalanlara zarar vermesini engellemektir⁴⁹.

1.4. Gök Tengri (Kök- Gök Tanrı) İnanıcı

Bozkır Türk toplumunun asıl dininin Gök Tengri olduğu günümüzde en fazla kabul gören görüřtür⁵⁰. Asya'nın doğu ucundan Orta Avrupa'nın ilerine kadar olan Türk toplumlarında Gök Tengri inancı merkezi bir noktada yer almıřtır⁵¹. Gök Tengri itikadının esaslarını eski Çin kayıtlarından, Orhun Yazıtları'ndan ve diğer Türk ve yabancı vesikalardan az çok tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte Orhun Kitabeleri'nde Gök Tengri yerine "*Türk Tanrısı*" ifadesi kullanılmıřtır⁵². "*Türk Tanrısı*" ifadesi Türklerde Tengri "*ulusal bir tanrı*" gibi görünse de gerçekte o

⁴⁸ Julian Baldick, **Hayvan ve şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri**, Nevin şahin (ev.), İstanbul: Hil Yayın, 2010, 32.

⁴⁹ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 292.

⁵⁰ Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, 96.

⁵¹ Harun Güngör, Eski Türklerde Din ve Düşünce, , **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 261.

⁵² Ergin, 45.

“kabile ilahı” veya “milli bir ilah” kimliğinden ziyade “evrensel bir tanrı” olarak kendini gösterir⁵³.

Orhun Yazıtları’na göre Tanrı, Kağan’a kağanlığı verendir. Kağan yönetme yetkisini Tanrı’dan aldığı için bir bakıma Tanrı’ya yakın ya da Kağan’ın Tanrı gibi olduğu varsayılmakta ve gökte oturduğuna inanılmaktadır⁵⁴. Bilge Kağan Yazıtı’nda geçen “Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir”.⁵⁵ ifadesine göre Tanrı’nın yeri ve suyu yani evreni yarattığına inanılır. Burada geçen yer-su kavramı hususunda iki ana eksen tartışmalar söz konusudur. Bir grup yer ve suyu tanrı gibi düşünüp ilahlaştırmak yönünde yorumlar yaparken; diğer grup yer ve suyun vatan anlayışından başka bir şey olmadığını, vatanın kutsal sayılması için tanrısal bir bağdaştırma zorunluluğu olmadığını ifade etmektedir⁵⁶. Türklere göre kuvveti de Tanrı verir. “(Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş...)”⁵⁷ Tanrı bağışlayandır. “(Sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için...)”⁵⁸ Ölüm de Tanrı’nın iradesine bağlıdır, can verdiği gibi onu istediğinde geri alır. “Ulu Tanrı şafak söktürür (“tan üntürü”), bitkiyi canlandırır”⁵⁹.

Gök Tanrı dininin ibadet şekilleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır⁶⁰. Gök Tanrı’nın tapınakları yoktur, resim ve heykelleri de yapılmamıştır. Bu şekliyle Kamcılıkla benzer özellik göstermektedir. Kafesoğlu’na göre “eski din adamlarına genelde ‘kam’ denilmektedir. Türk lehçelerinde bu kelime de yaygındır ve bu kelimeye ilk olarak Avrupa Hunlarında (5. yy.) rastlandığı söylenmiştir”⁶¹. İnanç sistemlerine bakıldığında iki sistem arasında benzerlikten çok etkileşimden bahsedilebilir. İki sistem daha çok birbirinin içine girmiş, birbirini etkilemiş bir yapı oluşturmaktadır. “Kamcılık eski Türklerin dini olan Gök Tanrı inancından çok şey

⁵³ Güngör, Eski Türklerde Din ve Düşünce, 262.

⁵⁴ Ergin, 35.

⁵⁵ Ergin, 69.

⁵⁶ Seyidov, Eski Türk Kitabelerinde Yer-Sub Meselesi, 259-265.

⁵⁷ Ergin, “Bilge Kağan Abidesi Doğu Yüzü”, 69.

⁵⁸ Ergin, “Kül Tekin Abidesi Doğu Yüzü”, 51.

⁵⁹ Ergin, “Bilge Kağan Abidesi Doğu Yüzü”, 69.

⁶⁰ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 296-301.

⁶¹ Ergin, “Bilge Kağan Abidesi Doğu Yüzü”, 69.

*almış, adeta bu dinin dış yönünü belirleyen pratik icraat haline gelmiştir*⁶². Bu nedenle Gök Tengri inancını, kamcılık ve tabiat güçlerinden ayırmak oldukça zordur.

1.5. Budizm

Budizm, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine tepki olarak MÖ. VI. Yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda ortaya çıkmıştır. Duyguları kontrol altına alma, ahlaken temizlenme, insanları eşit kabul etme gibi değerleri ön plana çıkarmıştır. Kutsal metinleri, inanç esasları, ibadet alanları ve cemaat gibi özellikleri nedeniyle din olarak değerlendirilmiştir⁶³.

“Budizmde tenasüh inancı yeniden doğuş ve tekrar tekrar dirilmeyi ifade etmektedir. Yeniden doğuş eziyet ve çile unsurunu da içinde barındırırken yalnızca insanı değil en küçük canlıdan insana kadar bütün canlıları içine alan bir yeniden doğuşu sürekli kılmaktadır. İnsanın Nirvana'ya ulaşması ve tenasühten kurtulabilmesi için insan olarak dirilene kadar yeniden doğması gerekmektedir. Budizm inancında Nirvana'ya ulaşmış bir kişinin ölüm sonrasında ne olacağı hakkında açık bir bilgi yoktur. Cennet- cehennem aşaması devamlı değildir. Gerçek mutluluk Nirvana'ya ulaşmakla olur. Ölü törenlerinin en önemlisi Mayıs ayının dolunay günü yıllık kutsal gün olup bu günde Buda'nın doğumu, aydınlanması ve ölümle Nirvana'ya kavuşması anılır ve kutlanır. Buda sonrasında ondan kalanların korunduğu ve saklandığı stupalarla heykellerinin konulduğu pagodalar ortaya çıktı. Budizm de önemli kişilerin mezarlarına çiçek sunma ve mum yakma görülmektedir. Ölülerin yakılması uygulansa da genel bir durum değildir. Çocuklar ve fakirler gömülürken, yakılmayan cesetler açık alanlara hayvanların parçalaması veya ibret alınması için bırakılmaktadır”. Bu özellikleriyle hem bir öğreti hem de dini özellik taşıyan Budizm ile Türklerin tanışması M.Ö. 130'larda İskitler zamanında gerçekleşmiştir⁶⁴.

Türk devletleri ve toplulukları arasında Budizm inancını kabul edenler olmasına rağmen eski inançlarından tamamen bir kopma söz konusu olmamıştır. Budizm ile birlikte Türklerin inanç sistemlerinde değişimler görülse de eski gelenek, görenek ve

⁶² Bayat, **Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar**, 23.

⁶³ Günay Tümer, Budizm, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul: Diyanet Vakfı, 1992, 352.

⁶⁴ Tümer, Budizm, 353.

inançlarını devam ettirmişlerdir. Bu durumun örneklerinden biri Asya Hun Devleti'nin bir kolu olan Akhunlar [Eftalitler (MS.4.)], ateşi kutsal saymanın yanında Budizme inanmakta ve eski inançlarını da sürdürmekteydiler⁶⁵.

Çin'de devlet kuran Tabgaçlar, sosyal etkilerle beraber Budizm'in de etkisiyle 495 yılından itibaren "milli" unsurları yasaklamaları nedeniyle Çinlileşmişlerdir⁶⁶. "Gök Türklerde (552-745), Gök Tengri dini egemendir fakat bunların Doğu Hunları gibi kısa bir süre siyasi nedenlerden dolayı Budizm'i benimsedikleri bilinmektedir. Bu siyasi nedenin, Bizans'ın yaydığı Hristiyanlık kültürünün etkisinin önüne geçmek için olduğu düşünülmektedir". Budizm'in yayılmasında Soğdlu Budistlerin de etkisi olmuştur.

Buda mabetlerini ziyaret için şehirden gruplar gelmektedir. Bu gruplar gezi ve ziyaretleri sırasında ok ve yay kuşanıp at binerek ava çıkmalarının yanı sıra özel törenler yapılarak kurban sunulma ayinleri de yapılmaktadır⁶⁷.

"Gök Türk Devleti Kağanı Taspar [(Çinçe adı T'a-po), (572-581] Dönemi'nde politika değişikliğine giderek ülkesinde Budizm propagandası yapılmasına izin vererek halkın kültür yapısına uygun olmayan yabancı bir dinin yani Budizm'in etkisinin yayılmasına yol açmış oldu. Ayrıca Budist rahip Huei Lin'den etkilenerek Budist pagodası (chia-lan) inşa ettirdi"⁶⁸. "Taspar Kağan, T'silerden (Bir Çin Hanedanı) Budizm'i anlatan kitaplar istemiş ve kendisi için "Nirvanasutra" adlı eseri Türkçe'ye çevirtmiştir"⁶⁹. "Taspar Kağan Dönemi'nden kaldığı düşünülen Bugut Yazıtı'nın okunan kısımlarında Budizm teşviki görülürken devlet yapısına tam olarak entegre edilemediği de anlaşılmaktadır. Yazıtın okunan kısımlarından B-15. ve B-27. satırlarında geçen "*Tanrının, tanrıların yanına döndü*" ifadesiyle Kağan'ın ölümünden bahsedilmiştir. Türklerde ölmeyi tabir etmek için kullanılan "uç barmak" kelimesi yerine bu ifadenin kullanılması Budizm'de Budistler'in tekrar bir

⁶⁵ Çoruhlu, Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary/Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler, **Akdeniz Sanat**, Cilt 13, 2019, 878.

⁶⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 290.

⁶⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları I**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, 97.

⁶⁸ Taşağıl, **Gök Türkler**, 78-81.

⁶⁹ Hans J. Klimkeit, Türk Orta Asyasında Budizm, Mehmet T. Berbercan (çev.), **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2009, Sayı 26, 96.

bedene dönmek için bekledikleri cenneti işaret etmekte ve Buda'ya ulaşmak için tekrar dirilmeyi ifade etmektedir. I. Gök Türk Dönemine atfedilen *Hüis Tolgoy (Khüis Tolgoi) Yazıtı*'nın 595 yılında Niri Kağan'dan söz ettiği keşfedilmiş olup Bugut yazıtında görüldüğü gibi burada da kağanın Budizm inancındaki bodisatva olarak yeniden doğmasından bahsedilmiştir⁷⁰. Taspar Döneminde etkisi görülen Budizm sadece Kağan yaşamı süresince etkili olabilmiş ve halka indirgenememiştir. II. Gök Türk Devleti zamanına ait Budizm ile bağlantılı bir yazıt bulunduğu dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Batı Gök Türk Kağan'ı T'ung Yabgu'yu Tokmak'ta (629) ziyaret eden Çinli Budist Hacı Hsüen-Tsang'ın kağanın Budizmi benimsediğine değinmesine karşın elimize bu konuya dair resmi bir belge ulaşmamıştır. Türkistan'ı 629 yılında ziyaret eden Hsüen-Tsang'ın Türklerin kendi inançlarına bağlılıklarından bahsederken Budizmin inançının benimsenmesine dair bilgi vermemektedir. Koreli seyyah Hyeco, Batı Türk illerini gezerken Tengri'ye inandıklarını zikreder ve Buda öğretisini bilmedikleri ekler. İki seyyahın verdikleri bilgiler doğrultusunda Gök Türk döneminde halkın Gök Tengri inancında olduğunu vurgulamaktadır⁷¹.

VIII. yy'da Bilge Kağan'da Orhun Nehri kenarında Tao ve Buda mabedleri yaptırmak istemiş, bu isteğe Vezir Tonyukuk karşı çıkmıştır⁷². Tonyukuk eski adetlerin değiştirilmesinin Türklerin sonu olacağını ifade etmektedir. Bu konuda Eski T'ang Tarihi'ndeki Tonyukuk ile ilgili tutulan kayıt, meselenin anlaşılmasında son derece önemlidir: *"Eğer, kale ve surlar yapıp yerleşir, eski âdetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz"*⁷³.

Uygur yazıtlarında Budizm'in etkilerini görmek mümkündür. Tufan Uygurlarının Moğol dönemine ait Turfan İdikut yazıtında geçen ifadeye göre hükümdarın öldükten sonra Tuşita (göğüne) yani ilk mekanına gideceği ifadesi yer almaktadır. Budizm de Tuşita, Buda'nın doğmadan önce yaşadığı yerdir ve inananların

⁷⁰ Münevver Ebru Zeren, Göktürk ve Uygur Dönemi Yazıtlarında Budizm'in İzleri ve Etkileri, **Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu-Bildirileri 1.** (TTK, Ankara). 698-699.

⁷¹ Zeren, Göktürk ve Uygur Dönemi Yazıtlarında Budizm'in İzleri ve Etkileri, 691.

⁷² Güngör, Eski Türklerde Din ve Düşünce, 269-272.

⁷³ **Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, İsenbike Togan (çev.), Ankara: TTK, 2006, 295.

öldüklerinde yeniden doğacakları yerdir. Doğduğu yerden inen kişi, ölümlerini tekrar oraya erişecektir. Ölüm tekrar tekrar doğan kişi için en yüksek merteye sonraki bedeninde Buda olabilmektedir”⁷⁴. “Yazıt da yer alan metinden de anlaşılacağı üzere bir ruh göçü (reenkarnasyon) inancı söz konusudur. Budizm de ölen kişi dirilerek Buda’ya ulaşmayı amaçlanmaktadır. Ölen kişiler için bengü taş dikilmesi geleneğinin devam ettiği de görülmektedir. “Buda dinin törenlerine baş rahip – rahip başkanlık ederken, Tufan şehrinde yaşayan Uygurların Buda dini törenlerine kağan başkanlık etmekteydi”⁷⁵.

Türk toplum ve kültür yapısına uygun olmayan Budizm Türk devletleri arasında rağbet görmemiştir. Budizmi benimseyen kağan ya da kavimlerde ise geniş kitlelere ulaşamayıp zamanla etkisini yitirmiştir.

1.6. Maniheizm

Mani (216-276) tarafından MS. III. yüzyılda Babil’de kurulan Maniheizm, Hristiyanlık, Musevilik, İran ve Buda dinlerinin karışımı olan bir “Tüccar dini” olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁶. Türkler, Mani dini ile ticari faaliyetleri sayesinde tanışmışlardır.

İnanç esaslarını iyilik ve kötülüğün oluşturduğu Maniheizm’de, insanın yaratıcısı Tanrı değil kötülük güçleridir. Mani inancın da iyiliğin, ışığın (nur) temsilcisi hayat ağacı; karanlığın, kötülüğün sembolü olarak ölüm ağacı karşımıza çıkar⁷⁷. İnsanda ışık unsuru (ruh) ve kötülük unsuru (beden) bulunmaktadır. Kurtuluşu hak etmeyen ruh son hesap gününe kadar yeryüzünde tekrar doğar. Ruhun bu sınırlı göçü (reenkarnasyon) ruhun temizlenme süreci ya da ruha beden hapisanesinde kalma cezası olarak düşünülebilir. Ruhun kurtuluşa erebilmesi için beş emir ve üç mühür kuralına uyulması gerekmektedir⁷⁸.

⁷⁴ Zeren, Göktürk ve Uygur Dönemi Yazıtlarında Budizm’in İzleri ve Etkileri, 692-694.

⁷⁵ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları II**, İstanbul: Milli eğitim Basımevi, 1971, 150.

⁷⁶ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları I**, 97.

⁷⁷ Şinasi Gündüz, Maniheizm, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, Ankara: Diyanet Vakfı, 2003, 575-576.

⁷⁸ Gündüz, 575-576.

Uygur Devleti'nin Kağanı Böğü (759-779) Çin'le münasebetleri esnasında Mani dininin rahipleri ile tanışmış ve onları Uygur ülkesine davet etmiştir⁷⁹. Kısa zamanda Maniheizm yayılmaya başlamış fakat uzun ömürlü olmamış ve bir süre sonra Budizm'in etkisi altına girmiştir. Uygurlar, Mani rahiplerine “Moçak” demişlerdir. Böğü Kağan'ın Maniheizmi seçme stratejisi, Batı'nın Hristiyan ve Zerdüştlüğüne karşı bir alternatif oluşturmaktır. Bu sayede Çin'de tutunmak istemiştir⁸⁰. “*Uygurlardan önce Toharistan Türkleri, Çigiller, Karluklar ve Basmillar arasında Maniheizmin ortaya çıkıp yeşerdiği çekirdek bölgenin Yedisu Bölgesi, özellikle Çu ve Talas vadilerinin olduğu bilinmektedir*”⁸¹. Mani dininin rahipleri dini törenlere başkanlık ederken Tufan şehri Uygurlarında Mani dini törenlerine Uygur Kağanı başkanlık etmekteydi⁸². Uygur Kağanı'nın, bir yandan rahiplerin elindeki yetkiyi elinde tutarak Türk kültür ve geleneklerini yaşattığı bir yandan da Mani dinini kendi toplumuna uyarladığı görülmektedir.

Her dinde olduğu gibi Maniheizm'in de kendine ait kuralları vardır. Uygurlar arasında Maniheizm'in “*Herkes bir gün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suyu, saygı göstermek lazımdır. Süt kat'iyen içilmemelidir. Tereyağ yemek de yasaktır.*” yerine getirilen kurallardandır.

Bu dinin ilk tesirini hükümdar unvanlarında görmekteyiz. Hükümdar isimlerinde daha önceden önemli olan “*Güneş*” yerine Mani dininde önemli olan “*Ay*” kullanılmaya başlanmıştır. Kut güçlerini gökten alan Uygur kağanları artık ay'dan almaya başlamışlardır⁸³.

Dini inanışların değişmesi toplumsal hayattada değişikliklerden başka ibadet mekanlarında da değişimlere neden olmuştur. Uygur başkentinde bir Mani mabedi kurulmuş hatta Çin'de yapılan mabetlerin imtiyazları da Uygurlar'a geçmiştir. Mabetlerin inşaatları da Uygurlu ustaların kontrolünde yapılmıştır. Mabetler sayesinde Çin ile ticari faaliyetlerin arttığı görülmüştür. Uygur ustalar ve Mani

⁷⁹ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları I**, 97.

⁸⁰ Rayman, **Türklerde Üç Din**, 225-227.

⁸¹ Münevver Ebru Zeren, Uygurlarda Maheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi, **Journal of Old Turkic Studies**, Cilt 1, Sayı 2, 2017, 140-157.

⁸² Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, 150.

⁸³ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları I**, 97-99.

rahipleri Çin'e yerleşerek büyük servet elde etmişler, bu durum 920 de Çin' de Maniheist Uygurlara karşı bir isyana bile neden olmuştur. Uygur Devleti'nin yıkılış sürecine (840) girmesiyle Maniheist Uygurlar, Çin'de rahat edemez duruma gelmiş ve Çin'den kaçmak zorunda kalmışlardır. Uygurların yıkılış sürecine girmesiyle Türk toplumlarında Maniheizm'in etkisi azalmıştır⁸⁴.

Mani dini Uygurların savaşçı özelliklerini kaybetmelerine yol açmış olsa da bu dini benimsemeleri ilim, sanat ve ticaret hayatlarını geliştirmiştir.

Mani dininde ölü için anma törenleri yapılmıştır⁸⁵. Bu törenlerde özellikle belli aylar tercih edilmiş ve bayram havasında kutlanmıştır. Mani'nin, şubat/ mart ayında ölünün anısına kutlanan ve Hristiyan Paskalya yortusuna karşılık gelen Bêma Bayramı en büyük bayramlarıydı. Ölünün yolculuğunda yol gösterici olması için bir çeşit ölü ayinleri düzenlenmekteydi⁸⁶.

Maniheizm, Türklerin yerleşik hayata geçmelerinde etkili olmuştur ancak bu din Türk kültürü ve toplum yapısına uygun bir din olmadığından etki alanını fazla genişletememiştir.

1.7. Diğer Dinler

Türkler; Gök Tengri, Şamanizm, Maniheizm, Budizm dışında Zerdüştlük, Nesturilik gibi inançlarla Musevilik ve Hristiyanlık gibi dinleri de benimsemişlerdir. Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu yerlerde bu yabancı dinlerin pek tesiri görülmemiştir. Ancak Türklerin azınlıkta kaldığı bölgelerde bu dinlerin etkisiyle kimliklerini kaybettikleri görülmüştür. (Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar) 1000 tarihinde resmen Hristiyan olan Macarların Türk kültüründen uzaklaşmaları, 864'den itibaren Ortodoksluğu kabul eden Bulgarların Türklüklerini kaybetmelerine neden olmuştur. Bu dinler Türk kültüründeki inanç sistemine uymadığı için geniş kitlelere ulaşamamıştır⁸⁷.

⁸⁴ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları I**, 104-105.

⁸⁵ Gündüz, 576.

⁸⁶ Kurt Rudolp, Maniheizm, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Çorum: 2002, 392.

⁸⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 303.

Türk topluluklarının genel inanç yapılarına bakıldığında çeşitli din ve inançların unsurları görmek mümkündür. Yapısında bu kadar çeşitliliği barındırmasına karşı baskın karakter olarak Gök Tanrı, Kamçılık (Şamanizm) ve Tabiat kültlerinin izleri her dönem hissedilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜ KÜLTÜ

Ölümün, insan hayatındaki bilinmezler içinde baskın rolü vardır. İnsanoğlunu öldükten sonra ne beklediği ve geride kalanların onun için ne yapması gerektiği ölü kültürünün ve ritüellerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Kaynağını korku, endişe ve meraktan alan bu durum din ve inanışların konuya dahil olmasıyla sistemli bir hale gelmiştir.

Ölü kültürünün içeriğini; cenaze, ölü gömme adetleri, mezara bırakılan nesnelere, libasyon, kurban, ölü yemeği, mezar mimarisi, ölümden sonraki anma ritüelleri gibi konular oluşturmaktadır⁸⁸. Çalışmamızın ölü kültürü bölümünde; ölü uğurlama, insan kurbanı, uçmağ konusundaki uygulamalar hakkında bilgi verilirken, ölü aşı, yağ töreni, vb. konulara ritüeller bölümünde yer verilecektir.

“Din ve İnanç Sistemleri” bölümündeki başlangıç noktamız olan Kamçılık inancına göre ölüm ve hastalık, kötü ruhların vücuda girmesi, kut’un çalınması veya ruhun yenmesi sonucunda meydana gelir. “*Nefes, can anlamına gelen “tın”ın bedenden çıkması ölümle sonuçlanır*”. “*Tuva, Yakut, Kazak, Gilyak, Nanay, Buryat vb. Sibiryalı halklarında canın (kut’un) çalınması ölümün başlıca sebebi olarak görülmektedir*”⁸⁹. Ölüm bu şekilde tanımlanırken, öldü yerine de Eski Türkçe’de, “*kergek buldi*”⁹⁰, “*gerekenle buluştu*”, ruhun şahin olup uçtuğu anlamına gelen “sonkur oldu”⁹¹ sözleri sık sık kullanılmaktadır. Türkler insanın sadece bedenden ibaret olmadığına,

⁸⁸ Akçay, Ölü Kültü Işığında Olba’da Kurban Ritüeli, 263.

⁸⁹ Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, 105- 108.

⁹⁰ Jean Paul Roux, **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, Aykut Kazancıgil (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999, 65.

⁹¹ Yıldız Kocasavaş, Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 67.

bedenin içinde bilinmeyen bir varlığın yani ruhun bulunduğuna inanmaktadır⁹². Ölen kişinin ruhunun bir yıl süreyle evlere tekrar dönebileceği inancı yaygındır⁹³.

Ceset konusunda coğrafyaya, inanişaya zamana göre farklı uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman statü farklılıkları da uygulamalarda farklılaşmalara nedne olmuştur. Halktan insanların kemikleri kara sök (kara kemik) olarak alt sınıfı, soyluların kemikleri ak sök (ak kemik) üst sınıfı temsil etmektedir. Alt sınıfın cesetleri bozkıra bırakılırken üst sınıfın cesetleri gömülmekte veyahut yakılmaktaydı⁹⁴. Toprağa gömme, yakma, terk etme, sergileme (teşhir) ve mumyalama bu uygulamalardandır. Ayrıca, suya gömmek bunlara ilave edilmelidir. Bu ölü gömme uygulamaları dışında daha başka (örneğin iskelet kalıntıları, bazı kemikler ve küllerle ilgili) alt sınıflandırmalar da bulunmaktadır; bunlar daha sonra gömülebilir, korunabilir ya da (yeniden) yakılabilir kalıntılardır. Burada ayrıca üzerinde durulması gereken farklı bir uygulama daha vardır. Çok sık karşılaşılmamakla birlikte insan kurban edilmesi ritüeli, cesetle ilgili yapılan uygulamalardan farklı bir kategoride incelenmelidir. Çünkü diğer tüm uygulamalar ölüm sonrasında gerçekleşirken, insan kurban edilmesi ölmeden önce yapılan ve insanın ölümüne neden olan bir uygulamadır. Yani bir nevi ölüme dışarıdan müdahaledir. Yine de kurban edildikten sonrası da olduğu için bu konu başlığı altında incelenebilir.

Burada bahsi geçen kaynaklardaki bilgilerin azlığı, olasılıkların yarattığı zorluk ve karmaşayı aşmak, arkeolojik ve etnografik bilgilerin yetersizliği göz önüne alındığında, ölü kültürü ile ilgili uygulamalar konusunda kesin bilgilere ulaşmak oldukça zordur.

2.1. Yakma

Ruhun göğe yükselmesini kolaylaştırmak için yapılan yakma uygulamasıyla duman ile birlikte ruhun göğe yani Tengriye ulaşması amaçlanmaktadır. Ateşin temizleme özelliği ile ruhu temizlediğine inanılmaktadır. Ceset yakılıp ruh göğe yükseldikten

⁹² Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara: 176.

⁹³ Güngör, Şamanizm,326.

⁹⁴ Edward Tryjarski, **Türkler ve Ölüm**, Hafize Er (çev.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011, 232-233.

sonra geride kalan kısımlar pis olarak kabul edilir. Tanrı tarafından kabul edilmeyen artıklar yere gömülebilmektedir. Kimi zaman bu küller bile gömülmemiş, bir kaba konularak muhafaza edilmiştir⁹⁵.

Erken dönemlere ait bir gelenek olduğu düşünülen ölü yakma uygulamasının Türk boylarında da görüldüğüne ait bilgilere arkeolojik buluntularda ve kaynaklarda geçen ifadelerde rastlanmaktadır⁹⁶. Proto Türk kültürü olan Andronova kültüründen beri Türklerin zaman zaman ölülerini yakarak küllerini gömme veya saklama yollarını tercih ettikleri olmuştur⁹⁷.

Ölü yakmanın yapıldığına dair bilgi veren kaynakları incelediğimizde, Çin T'ang Vakayinamesi, Kırgızların matem merasiminde yüzlerini kesmedikleri, ölünün etrafını çevirip ağladıkları ve sonrasında ölüyü yaktıkları hakkında bilgi vermektedir. Eski dönemlere ait kurganlarda yanık izine rastlanırken bu döneme ait kurganlarda yanık izine rastlanmamıştır⁹⁸.

Bazı kurganlarda ateş ve yanık izlerine rastlanması cesedin mezarın içerisinde yakıldığını göstermektedir. Gök Türk Devri'ne ait Mayhan Uul (Moğolistan sınırları içerisinde) kurganında yapılan çalışmalarda mezar odası içerisinde ağaç bir kutu içerisinde ölünün külleri bulunmaktadır⁹⁹.

XI. yüzyıl tarihçilerinden Gerdizi'den Kırgızlar'ın ölülerini yaktığı bilgisine ulaşılabilmektedir.

“X. yüzyılda Kırgızlar da ölülerini yakarlardı.

“(Kırgızlar) ateşe yükünürler ve ölülerini yakarlar”.

⁹⁵ Koçak, Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili, 74.

⁹⁶ Elvin Yıldırım, Tunç Çağı Andronova Kültürü Mezarları İle Türkler Arasındaki İlişkiler, **I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi**, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi ve Kuşadası Kültürel ve Tarihi Mirası Koruma Derneği, 2018, 29.

⁹⁷ Çoruhlu, Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Naves) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler, 873-896.

⁹⁸ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 7. Basım, Ankara: Türk tarih Kurumu, 2020, 89.

⁹⁹ Çoruhlu, Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Naves) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler, 873-896.

Kırgız halkı Hintliler gibi ölülerini yakar. Derler ki, ateş en saf şeydir; içine düşen her şeyi arındırır”¹⁰⁰.

Ateşin arındırıcı ve temizleme özelliğinin bu uygulamada da görüldüğü gibi Kırgızlar’ın ölü kültü üzerinde etkili olmuştur.

Eberhard, eski Çin kaynaklarına göre Asya Hunlarının (Hiung-nu veya Hsiung-nu) cenaze adetleri hakkında bilgi verirken ölüyü yakma geleneğinin bulunduğunu da ifade eder¹⁰¹.

Gök Türk ölüm törenleri hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında; Cesetin ölenin bütün servet ve atıyla birlikte yakıldığı ve külünün sonradan mezara konulurken tekrar kurban kesilip ve gene at yarışları yapıldığı bilgisine yer verilir¹⁰². Burada verilen bilgiye göre Gök Türkler’de ölü yakma uygulamasının görüldüğü anlaşılmaktadır. Ölü yakmanın hangi kesimden cesetlere uygulandığı bilinmemekle birlikte burada üst düzey kişiler için yapılan bir tören gibi gözükmektedir.

Gök Türk Devri kurganları arasında yer alan III. Tepsey mezarlığında 9 mezardan bir tanesinde ölünün yakılarak atla gömüldüğü bir mezar kazılmıştır. 9 numaralı kurganda bir araya toplanmış yakılmış erkek cesetlerine ve kömürleşmiş hayvan kemiklerine rastlanmıştır¹⁰³.

Gök Türklerle ilgili yazılı kaynaklarda ve arkeolojik buluntularda da ölü yakma uygulamasına rastlanmıştır. Gök Türkler, cesedi yakma veya yakmadan gömme şekillerinin ikisini de uygulamıştır. Çin belgeleri VI. yüzyılda Gök Türklerin definden önce ölünün atı, kıyafetleri ve kişisel eşyalarıyla ceseti yaktıklarını söyler. VII. yüzyıla kadar ceseti yakma âdetinin genel itibari ile terk edildiği bilinmektedir¹⁰⁴. VII. yüzyılda Türklerin ölülerini gömmeye başladıkları yazmaktadır.

¹⁰⁰ Sencer Divitçioğlu, **Kök Türkler**, İstanbul: YKY, 2000, 87-88.

¹⁰¹ Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, İstanbul: Ötüken, 2016, 377-378.

¹⁰² Divitçioğlu, 87.

¹⁰³ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 221.

¹⁰⁴ Baldick, 56.

Türklerin önceleri ölülerini yaktıkları fakat zamanla bu uygulamadan vazgeçerek ölülerini gömdükleri ve mezar inşa ettikleri bildirilmektedir. Bu durumun ise ilahlarını ve ruhları huzursuz ettiğinden bahsedilmektedir¹⁰⁵.

Uygurların cenaze merasimleri hakkında bilgiler, Çin kaynaklarında geçmektedir. Miladi 518 yılında Çinli gezgin Huy Sing ile Sun Yong, Luo Yang'dan yola çıkıp 519 yılında Odun'a (Hotan) gelmişler ve Odun'daki (Hotan) cenaze törenlerinde Eski Uygurlar'da ritüeller tamamlandıktan sonra ölen adamın cesedinin yakıldığı ve cesedinin külünün yere gömüldüğünü anlatılır¹⁰⁶. *“Uygun bir gün belirleyip ölünün bindiği atı yakarlar... (Ölü mezara defnedildikten sonra) kurban olarak ya koyun ya da at kafasını mezarın başına asarlar”*. Kaynaklarda geçen diğer bir anlatım ise Uygurlar'ın ölülerini gömdüklerinden bahsederken, mezarlarına “sin” (Çince-ts'in) ve mezarlıklarına “sinleg” denildiği yazmaktadır¹⁰⁷.

Çin kaynakları, Türklerdeki ölü yakmaya dair bilgiler vermektedir. Kurganlarda Graç, Tuva ve Moğolistan bölgesinde yapılan çalışmalarda Eski Türklere ait mezarlardaki ölü yakımı izlerine rastlanmış, Tannu-Ola/Kemçik bölgesindeki Haçı-Hovu mezarlarında bu duruma örnektir¹⁰⁸.

Ölü insanların küllerinin veya eşyalarının saklandığı kaplar ölü kemiği muhafaza kapları olarak anılmaktadır. Bu kaplara Türkistan da Ossuary, Araplar da Navs, başka bölgelerde röliker veya urne adıyla da rastlanmaktadır. Zerdüşlük ve Budizm ile ilişkilendirilen bu kapların stupa kültüründen geldiği düşünülmektedir. Orta Asya'nın Antik Devirleri'nde, Türklerin bir kısmında görülen Nesturiler de taştan, ayaklı silindirik gövdeli, üzerinde haç veya insan figürlerinin resmedildiği ossuaryler bulunmaktadır. Ossuarylerin; Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Doğu Türkistan ve Kazakistan belli bölgelerinde bulunması, bu bölgelerin Türklerin

¹⁰⁵ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 378.

¹⁰⁶ Koçak, *Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili*, 74.

¹⁰⁷ Divitçioğlu, 70-88.

¹⁰⁸ Yıldırım, 626.

eski çağlardaki sürekli yayılma alanları içerisinde kalması, kapların Türklerle de bağlantılı olmasını mümkün kılmaktadır¹⁰⁹.

Eski Türklerde bu ritüellerin izleri arasında Orhun Yazıtlar'ında cenaze gereçleri arasında geçen "Sandal ağacı" kavramının da yer aldığı görülmektedir. Sandal ağacının, ölü kültü içerisindeki yeri net olarak bilinmemekle birlikte Gök Türklerde ölü yakmada kötü kokuyu engellemek için kullanıldığı düşünülebilir¹¹⁰.

Türk devletlerinde ölü yakma uygulamasının, belirtilen kaynaklarda ve yapılan araştırmalarda ortaya çıkan somut verilerden anlaşılacağı üzere zaman zaman uygulandığı görülmektedir. Bu geleneğin ne kadar sıklıkla yapıldığı veya hangi sınıftan insanlara uygulandığı bilinmemektedir. "Araştırmacıların genel görüşü ise Orta Asya'da ölüleri yakma adetinin yalnızca Kırgızlarda olduğu üzerine yoğunlaşmıştır"¹¹¹. Her ne kadar Kırgızlarda yoğunlaştığı söylene de gerek Gök Türk Yazıtların'da gerek Çin kaynaklarındaki ifadelerde Hunlar'ın, Gök Türkler'in, Uygurların da bu ritüelleri uyguladıkları ya da etraflarındaki uygarlıklardan örnek alarak denedikleri varsayılabilir.

2.2. İnsan Kurban Etme

Ölen kişiye, diğer dünyada hizmet etmesi adına eşi veya hizmetkarlarının kurban edilmesi geleneğidir. İlk duyulduğunda insanlara korkunç gelen fakat uygulandığı eski çağlarda toplumlarda günlük hayatın bir parçası olarak görülen bu uygulama, ölen kişinin ruhunu ve Tanrı'yı memnun etme amacıyla yapılmaktadır. İnsan kurbanı her kesimden insanın cenazesinde uygulanan basit bir ritüel gibi düşünülmemelidir. Genellikle önemli insanların cenazelerinde karşımıza çıkmaktadır.

En eski Türk toplumlarından biri olan İskitlerin (Saka) hanedan cenazelerini anlatan Herodot, kölelerden bazılarının boğularak hakanın yanına gömüldüğü ve bir yıl sonra 50 at ile 50 kölenin daha boğularak ölü adamlarla hayvanların mezar çevresine

¹⁰⁹ Çoruhlu, Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler, 873-896.

¹¹⁰ Koçak, Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili, 83.

¹¹¹ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 102.

kazığa oturtulduğu hakkında bilgi vermektedir¹¹². İskit (Saka) krallarının cenaze törenlerinde; ölen krala öbür dünyada yardım etmesi için boğularak öldürülen karısı, hizmetçisi, aşçısı ve atının da ölen kralla birlikte mezarının içinde boş kalan yerlere sonradan gömüldüğünü görülmektedir. Cesedi mumyalanan kral 40 gün boyunca kabileler arası dolaştırıp daha sonra gömüleceği yere getirilmektedir¹¹³. İskit kurganlarında yapılan incelemelerde kimi zaman cesetlerin gruplar halinde gömüldüğü görülmüştür. Asil kişinin gömüldüğü kurganın mezar odası dışındaki bölümünde başka cesetlere ve at kalıntılarına rastlanmıştır. Özellikle Ordzhonikidze kasabası yakınındaki, Tolstaya Magila kurganında yapılan kazılarda hizmetçilere ve atlara ait buluntular bu konu hakkındaki bilgi edinmemiz açısından oldukça önemlidir¹¹⁴. Kul'- Oba kurganında üç ceset kalıntısına rastlanmış olup bunlardan bir tanesi İskit yöneticisine (ya da savaşçı) diğer cesetler ise ölenin karısı ve hizmetçisine aittir¹¹⁵. Kul'- Oba kurganı buluntuları, ölen kişinin soylu bir zümreye mensup olduğunu gösterirken insan kurbanına da örnek teşkil etmektedir.

Bozkır kültüründe yaşlı insanların öldürülmesi olayının görülmesinin yanı sıra Çinlilerin Hiong-nuları yaşlı akrabalarını öldürmekle ilgili bir itham da bulunmamaları dikkate değerdir¹¹⁶. Böyle bir durumla Çinliler karşılaşıyor olsaydı bu konu hakkında bilgi vermeleri muhtemeldir. Türklerde atalar kültürünün önemini de düşündüğümüzde yaşlılarını öldürmeleri kültürel kodlarına aykırı görünmektedir.

Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarına göre; Hunlar önemli kişilerin cenazelerinde çok sayıda cariye ve köle kurban etmekte ve cesetin yanına altın, gümüş eşyalar da gömülmekteydi¹¹⁷. Bazı kurganlardan çıkan cesetler ve buluntular bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Gök Türk Devleti Kağanı Bumin'in kardeşi İstemi Yabgu'nun cenaze törenini anlatan Bizanslı Menander'in kayıtlarına göre; yas günlerinin birinde, Türk Başbuğu

¹¹² Baldick, 31.

¹¹³ Selahaddin Bekki, Türk Mitolojisi'nde Kurban, **Akademik Araştırmalar**, 3, 1996, 16-28.

¹¹⁴ Kürşat Koçak, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, Cilt 1, Sayı 25, 2015, 66-78.

¹¹⁵ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 321-322.

¹¹⁶ Roux, 72.

¹¹⁷ Baldick, 35-36.

Tourxanthos'un (Türk Şad) ölmüş babasının adına dört Hun savaş esirinin getirilip, esirlerden birini babasının atları ile orta yere getirildiğini ve esirlere babası Dilziboulos için buradan ayrılmasını emrettiğini yazmaktadır. Ayrıca Menander, Altay Türklerine ait cenaze töreni uygulamaları konusunda üç temel unsur olarak yüz kesme, insan kurbanı ve at kurbanını belirtmiştir¹¹⁸. Çin belgeleri Hunlar gibi Gök Türkler'in de cenazelerinde çok sayıda köle kurban ettiğini yazmaktadır. Kurban edilen kölelerin zaman zaman ölüye mesaj iletmekle görevlendirildiğine inanılmaktadır.

Uygurlar'ın VIII. yüzyıl ortalarında cenaze geleneklerinde dul kadınların -eğer kadına bakacak erkek çocuğu yoksa- kocalarının yanına diri diri gömüldükleri bilgisine ulaşılır. Uygurlar'da insan kurbanına dair bir diğer örnek ise, Çinli prensesin Uygur geleneklerine özgü, ölen kocasının yanında gömülmeyi kabul etmeyip kendi geleneklerine göre yas tutmakta direnmesi kayıtlara geçmiştir¹¹⁹.

Bir Hazar hakanı öldüğünde mezar yerinin bilinmesi için hakanı gömen adamların kafası törenden sonra kesilmektedir. *"Bir Hazar yöneticisi öldüğünde 300 Bizanslı tutsak idam edilirdi"*¹²⁰. Bu bilgilerden hareketle Hazarlar da insan kurbanı geleneğini devam ettirmiş gözükmektedir.

Theophanes Confessor ise VIII. yüzyılın başlarındaki bir Hazar cenaze töreni şöyle nakleder. Hazar tudunu 710 yılında yolda ölünce Trakya Theması'nın Bizanslı turmarch'ı (Bizans İmparatorluğunda askeri bir unvan) ile üç yüz askeri cenaze töreni için öldürülmüşlerdir¹²¹.

Tuna Bulgarları'nın Slavlaşmadan önceki geleneklerinde önemli kişilerin defnedilirken bazı insanların yakıldığı, karısının ya da kölelerinin aklıktan ölsün diye mezara gömüldüğü kaydedilmiştir.

¹¹⁸ Speros Vryonis, Erken Dönem Osmanlı Türklerinde İnsan Kurbanı Üzerine Bulgular, Serkan Acar (çev.), **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2018, 124.

¹¹⁹ Baldick, 56-58.

¹²⁰ Baldick, 41-42

¹²¹ Vryonis, 124.

“Avrupa Hunlarının büyük hükümdarı Atilla'nın ceseti geceleyin gizlice gömüldü. Mezarın yerini gizli tutabilmek için onu gömenler de öldürüldü”¹²². Atilla'nın cenazesinde görülen bu durumun insan kurbanından çok güvenlik tedbiri amaçlı olduğu görünmektedir.

Bu bilgiler ışığında kimi zaman kişinin ruhunu rahatlatmak ve tanrıyı hoşnut etmek, kimi zaman ona diğer dünyada hizmet edilmesini sağlamak, kimi zaman ise güvenlik gereği önemli insanların cenazelerinde insanların ya da hayvanların kurban edildiğinin izlerine tarihte rastlanmıştır.

2.3. Uçmak / Ruh Göçü

İnsan ruhunun dünyadan uçarak göklere yükseleceği inancı olarak eski Türklerde de karşımıza çıkmaktadır. Gökte olduğu düşünülen Tengri'ye ulaşmak için ruhun bir şekilde gökyüzüne yani Tanrı'ya ulaştırılması gerekmektedir. Bu anlayışa göre ölüm yok olma değil bir mekan değiştirme yani ruhun göç etmesidir.

İnsan, Tanrı'nın bir parçası olduğuna göre ölünce ona dönmelidir, bunun için iki seçeneği vardır: Ya göğe yükselecek ya da yer altına gömülecektir. Kuşlar ve duman göğe yükselmek için araç olarak kullanılmaktadır. Bu göçün rahat tamamlanabilmesi için geride kalanların ölüm törenlerini eksiksiz bir şekilde yapması gerekmektedir. Eksik yapılan ritüelleri nedeniyle ruh, yolculuğunu tamamlayamazsa geride kalan insanlara kötülük edebilir inancı insanlar arasında yaygın olarak kabul görmüştür. Türklerde, göğe yükselmek için ruhun kanatlı bir nesne olması gerektiği inancı hâkimdir. Kapalı bir ortamda ölüm olayı gerçekleştiğinde mekanın dışarıya açılan bölümleri açılarak ruhun rahatça uçuşması sağlanmaktadır.

Altay ve Yakut Türkleri ruh-can kavramını tın, süne (ya da sür) ve kut kelimeleri ile ifade ederlerken; “*Tın, bütün canlılarda; süne, sadece insanlarda; kut ise, canlı cansız her şeyde bulunur ve bulunduğu şeye kutsallık kazandırır*”. Yakut Türklerinde insan ölünce ruhu kuş şekline bürünmekteydi”.

¹²² Baldick, 38-43

Orhun Yazıtların'dan anlaşıldığı üzere insan öldükten sonra ruhunun kuş yahut böcek suretinde tenasüh ettiğine inanılmaktadır. Ruhun uçması ya da form değiştirmesi ruhun yok olmadığı anlamı da taşımaktadır. Ruhun kuş olup uçması Gök Türkler'de ruhun şekil değiştirmesi ve ruhun uçması inancına da örnektir. Türkler'de öldü demek yerine ise “*uçdı*” “*kergek boldı*” ve “*şahin oldu*” yani “*şunkar boldı*” kelimeleri¹²³ ve kağanlar için “*uça bardı*” yani “*uçarak vardı*” tabirini de kullanmaktaydılar. Öldü kelimesi yerine uçmayı ifade eden kelimelerin tercih edilmesi bu dünyadan uzaklaştığı anlamını verirken nasıl bir şekilde uçarak uzaklaştığını da ifade etmektedir. Türkler'de ölü törenlerinin ölenin ruhunun göğe ulaştırılması amacıyla yapıldığı görülmektedir. Bu törenlere ölüne çadıra konup etrafında 9 defa atlarla dönülmesi adeti örnek gösterilebilir¹²⁴. Ölü için düzenlenen bu törenlerde amaç ruhun Tanrı'ya ulaştırılmasıdır.

Orta Asya ve Sibiryalı halklarında ise ölen kişinin ruhunun kuşa dönüştüğü, insanlar arasında dolaştığı hatta bir yıl boyunca yapılan yas merasimlerine de katıldıktan sonra ruhun öbür dünyaya göçünün gerçekleştiğine inanılmaktadır¹²⁵.

Ruhun uçması inancında ruhun uçan bir hayvana dönüşerek bu dünyadan diğer dünyaya geçip Tanrı'ya ulaşması amaçlanmaktadır.

2.4. Ölüyü Sergilemek

Ölü kültü içerisinde önemli olan olgulardan bir tanesi de cesede yapılan muamelelerden bir tanesi de, cesedin sergilenmesi ve bunlar karşısında toplumun verdiği tepkilerdir. Eski Türk topluluklarında, ölüne farklı yollar tercih edilerek sergilendiği durumlar da olmuştur.

Cesedin konumlandırıldığı yer zaman ve coğrafi alan değişiklikleriyle birlikte farklılık göstermektedir. Örneğin; cesedin uzak yerlere bırakılması, insanlık tarihinin en eski ölü uğurlama biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlarının ölüden

¹²³ Koçak, Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili, 63-64.

¹²⁴ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları II**, 156-157.

¹²⁵ Adem Aydemir, Manevi Kültürümüze Ait İki Kelime “Ağıt” ve “Sığıt” Üzerine: Sematik Bir Yaklaşım, **Turkish Studies**, Sayı 8, Ankara: 2013, 794.

korkması bu uygulamanın altında yatan gerçek olması muhtemeldir. İnsan öldükten sonra ruhunun çevrede gezeceği ve çevresindeki insanlara zarar vereceği düşüncesi ilk dönemlerden beri insanlara nüksetmiştir. Burada kastedilen uzaklık yatay ya da dikey doğrultuda bir uzaklık olabilir. Zamanla ölülerin terk edildiği yerlerin daha özel yerler olmaya başladığı, yüksek yerlerin daha çok tercih edildiği görüşü yaygınlaşmıştır. Cesedi, kuşların yemesi için yüksek yerlere bırakma uygulamasının altındaki neden ise gerçek mezarlığın gökyüzünde olduğu düşüncesidir.

Yine benzer bir uygulama olan ölüleri tabuta koyup ağaca asma geleneği, Hun ve Gök Türk egemenliği devrinde uygulanmış olup, Türklerden Dubo (Tubo) ve İslamiyeti kabul etmeden önce Kırgızlarda da görüldüğü bilinmektedir¹²⁶.

“Kırgızlar gibi bazı Türk topluluklarında ceset uğurlu ruhların makamı kabul edilen ağaçlar üzerinde çürüyene ve kuşlar tarafından etleri temizleninceye kadar kalıyordu”. Yakutlar, ölülerini uzun tahta direklerle yükseltile ağaçtan bir tabuta yerleştirerek tabiatta terk etmiştir. Bu gelenek Kazak Türklerinde de tabutun ağaca asılması biçiminde görülmüştür¹²⁷.

Cesetlerin kuşlara bırakılması geleneğinin 7. yüzyılda Budist rahipler aracılığıyla başladığı düşüncesi yaygın olsa da bizce daha erken dönemlerde de uygulanmaktaydı.

Türk tarihinin en eski ve en gizemli uygulaması olduğunu düşünülen “ölüyü sergileme” yöntemi hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte bazı kaynaklarda bu uygulamadan bahsedilmektedir. Sergileme farklı şekillerde yapılabilmektedir. Genellikle ölen kişi açık ve yüksek alanlara bırakılarak hayvanlara sunulmakta ya da tabutla ağaçlara asılmaktadır. Buradaki amaç, hayvanlar aracılığıyla ölenin gökyüzüne çıkarılmasıdır.

Ölen kişinin cesedini yakma ya da gömme gibi bir işlemden önce insanların görmesi için bir çadırda (veyahut açık alanda) sergilenmesi ya da cenaze arabasına konularak

¹²⁶ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 180.

¹²⁷ Koçak, **Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili**, 76.

gezdirilmesi de sergileme yöntemindeki farklı uygulamalardandır. Bu sayede yakınlarına ölen kişiyi son kez görme fırsatı verilirken, ruhun da diğer dünyaya, herkesle görüşerek bu dünyada bir işi kalmadan, huzurla gitmesi sağlanmaktadır. İskit toplumunda da halktan birisi öldüğünde ceset yakınları tarafından bir arabaya konularak 40 gün boyunca diğer yakınlarının görmesi için dolaştırılmaktaydı¹²⁸.

Avrupa Hun Devleti Hükümdarı Atilla'nın cesedinin gömülmeden önce ipek bir çadırda sergilendiği bilinmektedir¹²⁹.

Cesedi sergilemenin belki de temel nedenlerinden biri, ilkel bir düşünce olan; ruhun tekrar geri gelmesi beklentisi dönemin şartları düşünüldüğünde belli bir mantık çerçevesinde kabul edilebilir. Tıp bilgisi ve aletlerinin yetersiz olması ölüm dışında kişinin hayati fonksiyonlarının kısa süreli işlevini yapamaması durumu (bayılma,.. vb) ölme olarak algılanmış olabilmektedir. Sergileme uygulaması bu noktada devreye girerek kişinin ruhun bedene geri dönmesi olarak yorumlanmıştır.

2.5. Ölüyü Mumyalama

Eski Türklerde, vücudun öldükten sonra tekrar dirilebilmesi için vücudun belli kısımların muhafaza edilmesi gerektiğine inanılmış bu nedenle de mumyalama uygulaması önem kazanmıştır. Mumyalamada, iskeletle beraber derinin de muhafaza edilmesi önemlidir. Kafatası, ölümden sonra delinerek bağırsaklar ve et kısımları delinen kısımdan veyahut burundan çıkarılmakta ve deri doğrudan doğruya kafatası ve kemikler üzerinde bırakılmaktaydı. Bozkır kavimleri arasında mumyalama geleneğinin öncüleri arasında Türklerinde olduğu görülmektedir¹³⁰.

İskitlerde ölen hükümdarın karnı yarılr ve içi boşaltılır, içerisine, maydonoz tohumu, anason, dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulup dikilir gövde mumla kaplanırdı. İskitlerde hükümdar bedeninin mumyalandıktan sonra arabaya konulup

¹²⁸ İlhami Durmuş, **İskitler**, Ankara: Akçağ Yayınevi, 2017, 135.

¹²⁹ Baldick, 38-61.

¹³⁰ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 389.

gömüleceği yere götürüldüğü bilmektedir. Gerekli ritüeller tamamlandıktan sonra gömme işlemi yapılmaktadır¹³¹.

Cesedi fiziksel olarak korumaya yönelik bu uygulamanın Türk kültür dairesinde örnekleri az olsa da; Pazırık kurganlarında bulunan mumyalanmış ceset örnekleri en bilinenleridir. Bunların da önemli kişilerin cesetlerine ait buluntular olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü mumyalama işlemi zahmetli ve uzmanlık gerektiren bir iş olmasının yanı sıra sıradan halk için pahalı bir iştir¹³².

Oğlaktı ve Noyun-Ula mezarları Hun kültürünün izlerini taşıırken mumyalama örnekleri bakımından benzerlik göstermektedir¹³³.

Müslüman olduktan sonra Anadolu'ya gelen Türklerin mumyalama tekniklerini bildikleri görülmektedir. Gök Türklerin ölülerini mumyalayıp mumyalanmadıklarına dair kesin bilgilere ulaşılamamaktadır.

2.6. Ölüyü Gömme

Türklerde ölü gömme uygulamasının, İslamiyet'in kabulü ile başladığı düşünülmektedir. Ancak arkeolojik buluntular İslamiyet öncesi Türk topluluklarında ölü defin şekilleri arasında ölü'nün toprak altına gömülme uygulamasının bilindiği ve uygulandığına dair zengin veriler sunmaktadır. Türklerde genel olarak görülen ölü defin şekli mezar veya kurganlara gömme tarzındadır. Gömerek defin etme geleneğinin ilk görülme tarihi konusunda net bilgilere ulaşılamamaktadır. Gömme işleminden önce yapılan çeşitli ek uygulamalarla ilgili açıklamalara sırası geldikçe yer verilecektir.

Herodots'un, İskitlerin ölü gömme gelenekleri hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, İskitlerde hükümdarın gömülürken mumyalanabildiği anlaşılırken diğer insanlara ne tür bir işlem yapıldığı kesin olarak bilinmemekte, ancak

¹³¹ Herodotos, **Tarih**, Müntekim Ökmen (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020, IV 71.

¹³² Koçak, Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili, 72-73.

¹³³ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 88.

gömüldükleri bilinmektedir. Hükümdar mezarlarının Gerros¹³⁴ topraklarında olduğunu, oranın Borysthenes¹³⁵ üzerinden gemilerin gidebildiği son nokta olduğu bilgisini verirken burada kare bir mezar hazırladığını ve mezar hazırlandıktan sonra hükümdarın getirilerek buraya gömüldüğü bilgisi verilmektedir¹³⁶.

MÖ. 5- MÖ.3 yüzyıllarda Tuvalı halkların ölülerini taş kurganlar altına gömdükleri bilinirken, bazı ölülerinde ahşap tabutlara koyuldukları görülmektedir¹³⁷.

Uygurlar ölülerini yakarak gömmelerine rağmen hükümdar cesetleri yakılmamış tabuta konularak uzak yerlere gömülür. Hükümdarı anmak için mezarın yanına puthane yapılır. Ölüye yeni elbiseler giydirilir, mezarın içine sedir yapılır ve bu sedir üzerine serilen hasırın üstüne ceset konur. Ölü gömülmeden önce törenler yapılır. Kağanlar eşleriyle birlikte gömülmektedir¹³⁸.

Hocker durumunda (cenin pozisyonunda) gömme İskitler (Sakalar) gibi bazı Türk boyları arasında az da olsa da uyguladıkları görülmüştür¹³⁹.

Cesetlerini gömen toplumlarda kuşlar önemli bir yere sahiptir: Kartal ilahi bir sığına bürünmek yerine güç simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerde ise yırtıcı kuşlar kudret sembolü olarak görülmektedir. Pazırık Kurgan'ında yer alan bir eyer örtüsünde kartal-sığın mücadelesinin tasvir edilmesi bu duruma örnek gösterilebilir¹⁴⁰.

Şamanlar öldüklerinde mümkün olduğu kadar uzağa götürülüp orman ya da tepede bir ağacın altına gömülmekte ve Şamanların definlerinde tören yapılmadığı anlaşılmaktadır¹⁴¹.

¹³⁴ Dinyeper ve Bug nehirleri arasında kalan ve kuzeye bugünkü Kiev'e kadar uzanan saha. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Durmuş, **İskitler**, 135.

¹³⁵ Dinyeper nehrinin antik adı. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Durmuş, **İskitler**, 135.

¹³⁶ Durmuş, 135.

¹³⁷ Tryjarski, 223.

¹³⁸ Koçak, Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili, 73.

¹³⁹ Yıldırım, 626.

¹⁴⁰ Koçak, Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili, 67-68.

¹⁴¹ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 95.

Doğu Gök Türk Kağanı İl Kağan'ın, Çin'e esir düşmesinin ardından kısa bir süre sonra 634 yılının ilk ayında vefat etmiş. Defin işlemleri kendi adamlarına yaptırılmıştır. İl Kağan'ın ölümü üzerine eski veziri Tu-yü-hun asıllı Ulu Toygun (Hu-lu Ta-kuan) üzüntüsünden boğazını keserek intihar etmiş ve Kağan ile birlikte gömülmüştür¹⁴². Kağan'ın kendi adamlarına emanet edilmesi büyük ihtimalle Türk geleneklerine göre defin edilme isteğidir.

Hazar Türkleri, ölülerini ruhları geri dönmessin diye nehir yatakları ve pınarlara gömmüştür¹⁴³. İbn Fadlan, Oğuzlarda da ölüyü nehir yatağına gömme adetlerinin olduğu bilgisini verir. Bunun için ırmağa ilk olarak başka bir istikamet verilir, dayanıklı malzeme ile mezar hazırlanır ve ölü buraya gömüldükten sonra ırmak tekrar bu yöne çevrilir¹⁴⁴. Hazarlar daha sonra bu uygulamalarından vazgeçip ölülerini yakmışlardır. Bunda inançlarındaki değişimin etkili olduğu düşünülmektedir.

Kumanların ölüyü gömme gelenekleri hakkındaki bilgiye göre ise; Kuman beylerinin gömülürken sandalyeye oturtulmasıdır. Kuman beyi 'çavuş'u ile gömülür, çavuşa diğer dünyada geri almak için para ve kavimlerin ilk hükümdara sunulmak üzere bir mektup emanet edilir. Gömülme işleminden sonra mezarın üstüne höyük yapılır.

Eski Uygurların cenaze gelenekleriyle ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Çin kaynaklarında, Uygur savaşçılarının ayakta ve silahlı gömüldükleri yer almaktadır. Uygurların VIII. yüzyıl ortalarında dul kadınları -erkeğin arkasından onlara bakacak oğul kalmadıysa - kocalarının yanına diri diri gömdükleri anlatılmaktadır¹⁴⁵.

İbn Fadlan (IX. yy.) Oğuz boylarını ziyareti sırasında defin törenlerinin Gök Türklerle benzediği konusunu anlatırken; *"ölü için büyük bir çukur hazırlanıp, Ölüye ceket giydirirler, kuşağını kuşandırır, yayını yanına korlar; eline nebiz dolu tahta kadeh*

¹⁴² Taşağıl, **Türk Model Devleti Gök Türkler**, 158.

¹⁴³ Yaşar Kalafat, **Kuzey Azerbaycan- Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da Eski Türk Dini İzleri**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, 148.

¹⁴⁴ Radlof Wilhem, **Türklük ve Şamanlık**, A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu (çev.), İstanbul: Örgün Yayınevi, 2018, 170.

¹⁴⁵ Baldick, 57-67.

tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap korlar”. Bütün eşyalarının bu çukura doldurup ölünün buraya oturtulduğu bilgisini vermektedir¹⁴⁶.

Burada bahsi geçen ritüellerden anlaşıldığı üzere, Türk toplumları ölümlerini tek bir yöntemle ya da genel bir uygulamayla uğurlamamışlardır. Buldukları coğrafya, temas halinde buldukları kültürler, inandıkları din ya da inanç sistemi, ölenin ölüm şekli ve kim olduğu gibi faktörler etkili olmuş ve farklılıklar oluşturmuştur.

Burada söylenmesi gereken diğer önemli bir husus, bazı toplulukların bu konuda ne tür uygulama yaptığına dair kesin bilgi bulunmaması ya da bulunan bilgilerin kısıtlı olmasıdır.

¹⁴⁶ Kocasavaş, 67-68.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜ RİTÜELLERİ

Rit, dini inaçların tören ve kurallarına denilmektedir. *“Başka bir ifade ile ‘rit’ dini tören ve tapınmanın şeklidir. Tapınma ile ilgili davranışlara ve dini törenlerde kullanılan nesnelere de ‘ritüel’ adı verilir”*¹⁴⁷. Ritüellerin toplumsal ve siyasi yönleri de bulunmaktadır. Ritüellerin, toplumdaki bireyleri birbirlerine yaklaştırma, akrabalık ilişkilerini kuvvetlendirme yönlerinin yanı sıra siyasi açıdan bakıldığında boylararası ve devletlerarası diplomatik ilişkilerin güçlendirilmesini de sağlamaktadır. Türk geleneklerinde, ölüm olayı gerçekleştikten sonra kişilerin yapmaları gereken görevler başlar. Ölen kişinin saygınlığına bağlı olarak gerçekleşen ritüeller kültürün olmazsa olmazları arasındadır.

3.1. Ölüm Korkusu ve Korunma Ritüelleri

Toplumlarda sosyal, kültürel, çevresel farklılıklar ile ölen kişinin ardında bıraktığı izler insanlar tarafından yeni bir ölümün habercisi olarak yorumlanmıştır. Bu durumun örnekleri arasında ölen kişinin gözlerinin açık kalması ölünün ardından bir akrabanın ölümüne işaret sayılmakta ve ölenin gözleri hemen kapatılmaktadır¹⁴⁸. Ölünün ruhunun başka bir insana ölüm getirmesinden korkulduğu için ölü gömme sırasında kullanılan eşyalar ve araçlar da mezarın üzerine bırakılmaktadır. Bununla birlikte defin işlemi tamamlandıktan sonra defin yerinde fazla kalınmaması, defin gününde ve bugünü takip eden yedi gün boyunca ölünün geri gelmesine yol açacağı düşüncesiyle okla avlanılmaması da insanlar arasında ölümü düşündüren ve korkutan durumlar olmuştur. Hatta Sarı Uygurlar’ın ölen kişiyi bir an önce unutmak istedikleri

¹⁴⁷ Koca, Eski Türklerde Bayram ve Festivaller, 51-57.

¹⁴⁸ Tryjarski, 171-172.

bu nedenle ölen kişinin adını anmaktan kaçındıkları, ölen kişiden söz edecekken dolaylı yoldan yani ismi anılmadan söz ettikleri bilinmektedir¹⁴⁹.

Uygurlarda erkek çocukların saçlarının tamamen kesilmesi ölümü çağıracağı düşüncesiyle kuyruk bırakılarak kesilmiştir. Bu saç kesimine “Niyaz saç” adı verilirken ölüm düşüncesi bu uygulama ile çocuklardan uzaklaştırılmak istenmiştir. Niyaz saç sayesinde bundan sonra doğacak erkek çocuklarının ölümleri de engellenmek istenmiştir¹⁵⁰.

Oğuzlar ölümü çağrıştırdığı düşüncesiyle bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalananlardan korkmuşlardır. Bundan ötürü etraflarında hastalanan kişiler bulunması halinde onlara yaklaşmamayı tercih etmişlerdir¹⁵¹.

3.2. Ölüm Olayının Duyurulması

Ölüm olayı gerçekleşikten sonra yakınlarına ve tanıdıklara ölüm olayının haber verilmesi gerekmektedir. Ölümün duyurulması aslında çevrede bulunan insanlara ölene karşı son görevi yapma fırsatının yanı sıra tören için hazırlık çağrısıdır. Ölüm olayının gerçekleşmesi, defin işleminin ilk aşaması olarak değerlendirilmektedir. Bu aşama ile ölenin yakınlarının görevi başlamaktadır. Yakınların görevi, ölüm anından yas süresinin sonuna kadar ritüelleri eksiksiz olarak yerine getirmektir. Ritüellerin eksik yapılması ruhun, diğer dünyadaki hayatına geçişi zorlaştıracağına ve ruhun insanlara kötülük yapacağına inanılmasına yol açmıştır.

Ölüm olayından sonra cenazenin çadıra getirildiği bilinmektedir. Cenazenin içinde bulunduğu çadırın yanına ya da çevresine bir bez parçası sarılı mızrak veya direk dikilerek ölüm olayı etraftaki insanlara duyurulmaktadır. Batı Türkler’inde de hasta birinin çadırı önüne benzer direkler dikildiği seyyahlar tarafından not edilmiştir.

Toplulukların kimisinde yas rengi olarak kabul edilen bazı renklerin ölümün duyurulmasında kullanıldığı görülmektedir. Kazaklar (Kırgızlar) bir erkek öldüğünde

¹⁴⁹ Tryjarski, 141- 143.

¹⁵⁰ Gülzade Tanrıdağlı, Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2000, Sayı 14, 51.

¹⁵¹ Sümer, 46.

çadırın üstüne beyaz, bir kadın öldüğünde siyah bir bayrak asarlar ve bu şekilde ölüm olayını etrafa duyururlardı.

Bozkır kavimlerinin bazılarında hasta olan evinin önüne etrafı kara keçeyle sarılı mızrak dikilir, genç bir kişi öldüğünde ise bayrak asılırdı¹⁵².

Yakın çevreye bayrak, direk ve mızrakla duyurulan ölüm uzak coğrafyalara haberci ve elçiler aracılığıyla ulaştırılmıştır.

3.3. Başsağlığı Dileme (Taziye)

Sosyal bir varlık olan insan mutluluğunu paylaştığı gibi acılarını da paylaşmak istemiştir. Ölünün ardından başsağlığı dileme bozkır toplumlarında önemli bir yer teşkil eder. Yakın akrabaların dışında taziye için uzak mesafeden kişilerin geldiği veya elçilerin gönderildiği de kaynaklarda geçmekte ve başsağlığına verilen önemi vurgulamaktadır. Devletlerarası diplomaside veyahut boylar arası ilişkilerde özellikle hakanların ya da önemli şahsiyetlerin ölüm törenlerine katılmak ve taziyede bulunmak önemli bir adımdır.

Başsağlığı dilemek için uzaklardan gelen elçiler (misafirler vb.) Türkler tarafından kabul edilmiştir. Bu taziyelerde hediyeler sunulmuştur. Türkler tarafından da taziye sunmak için elçilerin gönderildiği ve hediyelerin uzak veyahut yakın komşu ülkelere (boylara) gönderildiği olmuştur. Kaynaklarda T'u-küelerin (Türklerin) Çin İmparatoru'nun ölümü üzerine taziyelerini iletmek ve hediyelerini sunmak için Çin sarayına gittikleri olmuştur. Çin İmparatorluğu'ndan da Türk hakanlarının ölümü üzerine Türk topraklarına gelen ziyaretçiler olmuştur. Bu durumun en güzel örneği Gök Türk Kağanı Bilge Kağan'ın, kardeşi Türk Hükümdarı Kül Tigin'in ölümü üzerine Çin İmparatoru tarafından gönderilen elçilerin taziyelerini Bilge Kağan'a sunmaları olmuştur.

Kül Tigin'in cenaze törenine katılmak ve taziye sunmak için Tibetler, Aparlar (Avarlar), Kurikanlar, Kitanlar, Otuz-Tatarlar, Tatabi halkları elçiler

¹⁵² Tryjarski, 166-167.

göndermişlerdir. “İmparator Hüan-tsung’un Kül Tigin’in ölümü üzerine Bilge Kağan’a taziye mektubu göndermiştir”¹⁵³. Kül Tigin’ in cenaze merasimine Türgiş Kağan (Sulu); Makaraç Tamğacı ile Oğuz Bilge Tamğacıyı elçi olarak göndermiştir¹⁵⁴.

Bu durumun ardından daha sonra Bilge Kağan’ın ölümü üzerine Çin İmparatoru üç üst düzey memurunun imparatorluk mührünü taşıyan bir mektupla, taziyelerini ve hediyelerini sunmak üzere gönderilmiştir¹⁵⁵.

Doğu Gök Türk Hakanı Shih-pi Kağan’ının ölümünün Çin’e resmen bildirilmesi üzerine, T’ang imparatoru sarayında yas ilan etmiş, Gök Türk merkezine başsağlığı mesajını iletmek ve yeni kağana hediyeler (otuz bin renkli kumaş) sunmak için bir elçi göndermiştir. Bununla birlikte imparatorun kendisinin de yas tutarak, üç gün saraya gelmemiş olduğu ve bütün Çinli devlet adamlarının, haberi getiren Gök Türk elçisinin ikamet ettiği yere giderek taziyelerini sundukları bilinmektedir¹⁵⁶.

Devletlerarasında iletişimin en önemli aktörleri olan elçilerin taziyelerde de önemli görevler üstlendiği bilinmektedir. Aşağıdaki örneklerde de başsağlığı dilemek için gönderilen kimi elçiler yer almaktadır. Bazı dönemlere ait bilgiler eksik olmasına rağmen gönderiliş amaçları nettir. Komşu devletlerden başsağlığı için gelen elçiler taziye dileklerini sunarken yüklü miktarda değerli eşya ve hayvan sunmuştur. Örneklerden anlaşıldığı üzere elçiler ülkelerine gönderilirken de değerli hediye ve hayvanlarla uğurlanmaktadır. Ölüm haberlerinin duyurulması işlemini de elçiler üstlenmektedir. Dönemin şartları düşünüldüğünde yerleşim yerleri arasındaki mesafenin fazla olması nedeniyle uzun bir zaman geçmektedir. Ölüm haberini getiren elçiden sonra cenaze merasimi için gönderilen elçiler (heyet) taziye yerine ulaştıklarında hem taziye hem de yeni hükümdarın tahta çıkışını kutlama görevini de üstlenmişlerdir.

¹⁵³ Tryjarski, 169-170.

¹⁵⁴ Sümer, 24.

¹⁵⁵ Tryjarski, 169-170.

¹⁵⁶ Ahmet Taşağıl, **Türk Model Devleti Gök Türkler**, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2018, 136.

*588 yılında Ç'ang-sun Şeng (asker) Tu-lan Kağan'a Ç'u lohou'nun ölümünden dolayı başsağlığı dilemek için değerli hediyelerle gönderilmiş.

*619 yılında Çeng Tê-t'ing (sivil) Şi-pi'nin ölümünden dolayı başsağlığı için 30000 top ipek hediye ile elçi olarak gönderilmiştir.

*713 yılında Lü Hiang (sivil) K'üe Tegin'in ölümünden dolayı başsağlığı dilemek için gönderilmiştir.

*734 yılında Li Ts'üan (sivil) İ-jan Kağan'a P'i-kia'nın ölümünden dolayı başsağlığı dilemek ve İ-jan'ın kağan ilan edilmesi için gönderiliyor.

*511 yılında gönderilen elçi İmparator Wen-ti'nin ölümünden dolayı başsağlığı dilemek için yanında 200 adet at hediye getirmiştir.

*619 yılında Ç'u-lo Kağan tarafından gönderilen elçi Şi-pi'nin ölüm haberini vermektedir.

*620 yılında Hie-li tarafından T'ang' a gönderilen elçi Ç'u-lo'nun ölüm haberini veriyor¹⁵⁷.

Mongun-Tayga'daki Şamanist Tuvalılarda taziyede bulunmak için ister akraba olsun ister akraba olmayan kişiler olsun ölü çadırına gitmek için hızlı hareket edilmesi gerekmektedir. Ölü çadırında yetim çocukların kalabilmelerine müsaade edilirken cesede dokunmalarına kesinlikle izin verilmemiştir. Taziyelerin sözlü olarak sunulmasının ardından ise ölü için hediye ve kurban sunularına sıra geldiği kaynaklarda geçmektedir¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu (çev.), İstanbul: 2019, 523-542.

¹⁵⁸ Tryjarski, 170.

3.4. Tahıl Taneleri Serpmek

Türklerde kansız kurban olarak değerlendirilen saçı (libation); kıymız, süt, yağ, buğday gibi her kavimin kendi emeği ile kazandığı değerli ürünleri kapsamaktadır¹⁵⁹. Ölü bedenlere serpilmesi, mezar üzerine atılması veyahut kurgan içlerine bırakılması gibi farklı şekillerde görülebilmektedir. Bu işlemin amacı ölünün ruhuna bir hediye vermek, ruhu mutlu etmektir. Bereket sembolü olarak da karşımıza çıkan tahıl, ölünün ruhuna sunulan bir tür sungudur. Türklerin bu uygulamayı Uzak Doğu halklarından öğrendiği inancı kabul edilmekle birlikte doğruluğu kesin değildir¹⁶⁰.

3.5. Tütsüleme

Ölümden ve ölülerden korunmak amacıyla ateş, su ve tütsülerle ölüyü temizleme yöntemleri, Tuvalılar-Todzinlerde karşımıza çıkmaktadır. Ölümden hemen sonra ölenin çadırı ardıç ile tütsülenmekte, ölüyü gömen kişiler mezarlık dönüşünde, dumanında ellerini ve yüzlerini yıkayarak çam ve karaçam dallarını yanlarında getirmektedir. Komşular ise ölünün çadırını iki-üç ay süreyle ziyaret etmezler, bir başka inanç ise ölünün, ölüm yıl dönümünde öldüğü yeri ziyaret edeceği yönündedir. Bu nedenle de o günlerde mezarın etrafında ateş yakılır, çay pişirilir daha sonra çay ateşe serpilir ve oradan sessizce uzaklaşıldığı belirtilmektedir¹⁶¹.

Cesetlerin kötü ruhlarından kurtulmak için kimi topluluklarda cesedin değil, cesetle ilgilenen kişilerin kendilerini tütsülemek yoluyla temizlendiği de görülebilmektedir. İskitlerde defin işleminden sonra kişiler kendilerini bir çadırda kenevir dumanıyla temizlemektedir¹⁶². Herodotos'un verdiği bilgiye göre, İskitler de mumyalama işlemi sırasında da bitkiler kullanılmaktadır. Ölü bedeninin içerisine maydonoz tohumu, anason, dövülmüş saparna ve kokulu bitkilerle doldurulduğu yer almaktadır¹⁶³. Ölü bedeninin içerisine çeşitli bitkiler konularak bedeninin bozulmasının geciktirilmesi ve kokması engellenmek istenmiştir.

¹⁵⁹ Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976, 55.

¹⁶⁰ Tryjarski, 179.

¹⁶¹ Tryjarski, 143.

¹⁶² Baldick, 31-32.

¹⁶³ Herodotos, IV 71, 322-323.

3.6. Ölüye Kurban Sunulması (İdik -Iduk)

Eski Türkler ölülerinin ruhları için farklı şekillerde kurban sunumları yaparak hem ölen kişinin ruhunu sakinleştirmeyi hem de ölenin ruhunun kurban sayesinde diğer dünya yolculuğunda rahat etmesini amaçlamışlardır. Kurban olarak sunulan hayvanların kesilmesi kanlı kurban olarak tanımlanırken, hayvanların özgürlüğüne kavuşturulması da kansız kurban olarak değerlendirilmiş ve adına ıdık veya saç denilmiştir. Bazı Türk topluluklarında ıdık (ıduk) her türlü kurbanı denilmektedir. İdik olarak sunulacak hayvanları kesilecek ya da öldürülecek olarak düşünmek yanlış olabilmektedir. Kimi zaman ıdık olarak sunulacak hayvan salık verilebilir. Hayvan kesilmez salık verilirse kansız saç olarak değerlendirilir ve bu hayvana yük vurulmaz, dövülmez¹⁶⁴. Bu hayvanlar ölenin ruhunu diğer dünyaya götürecek araçlar olarak kabul edilmektedir. Kurban verilmezse ölen kişinin, diğer dünya yolculuğunda arkadaşlarına yetişemeceğine ve üzüleceğine inanılırdı.

Türk mitolojisinde karanlık dünyanın hakimi, kötü ruh olarak anılan Erliğin insanlardan kurban istemektedir. Bu istek yerine getirilmezse insanlara ve hayvanlara her türlü kötülüğü yapacağı inancı sonucunda ruhlara kurban sunulmaktadır. İsteddiği kurban verilmezse Erlik, felaket getirir. Öldürdüğü insanların canlarını yakalayarak yer altındaki karanlık dünyasına götürür, kendisine uşak yapar¹⁶⁵. Ölünün ruhunu evden uzaklaştırmak için evde yapılacak ayinde Erlik Han'a sunulacak kurbanın koyu renkli olması gerekmektedir. Kadınlar da bu ayine katılabilmektedir¹⁶⁶.

Eski Türk boylarında tanrılara veya ata ruhlarına sunulan kurbanların; yeniden dünyaya geleceği, öte dünyada ölenin ya da Tanrı'nın hizmetinde olacağına inanılmaktadır. Bu nedenle özellikle kimi kurbanların deri, baş ve kemiklerinin zarar görmemesine dikkat edilmiş ve özelliği olan bir yere gömülmüş ya da konulmuştur¹⁶⁷.

Ölenin ruhu için ölenin akrabaları tarafından kurban getirmek en önemli vazifedir ve

¹⁶⁴ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 98.

¹⁶⁵ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 39.

¹⁶⁶ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Nargiza Sattarova (haz.), Bilge Kültür Sanat:2019, 117.

¹⁶⁷ Gürbüz Enginer, **Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, 125.

bu durum ağıt yakmakla yakından ilişkilidir. Ancak bu görevin ölüyle akrabalığı olmayanları kapsayıp kapsamadığı net değildir. Kurban getirmenin, kesilen hayvanların ruhlarının ölüye öbür dünya yolculuğunda eşlik etmesinden başka bir işlevi daha vardır; defin törenine katılan akraba sayısı fazla olduğundan kurban edilmiş hayvanların etleri ile diğer hediyelerin ölü yemeği sırasında misafirlere ikram edilmesi önemli bir ritüeldir. Bu cenaze kurbanlarında asıl önemli olan bir diğer durum ise ölünün üzerine binerek, öte tarafa geçebileceği bir ata sahip olmasıdır ve bu atın kendi atı olmasıdır. Bununla birlikte ölünün merasimle taşınmasında, gömülmesinde ve daha sonraki ölü anma törenlerinde hatta mezar anıtının dikilmesinde başka kurbanların da ölü ruhu için sunulduğu görülmektedir.

Kaynaklardan Çu'su'da: Ölen kişinin çocuklarının ve onların çocuklarını, erkek ve kadın akrabaların kurban hediyesi olarak çadırın önüne koyunlar ve atlar kesip koyduğu bilgisini sunmaktadır. Swei-shu kronikleri: Ölenin ailesi ve akrabaları sığırlar ve atlar keserler ve onları ölüye sungu olarak vermektedir. Pien-yi-tien'de yazanlar ise: *“Her iki cinsiyetten evlatlar, yeğenler ve akrabaların her biri koyun ve at keserler ve bunları kurban şeklinde sunar gibi çadırın önüne koyarlar”*¹⁶⁸. Türkler hakkında verilen bilgiler doğrultusunda üç kaynaktada da ölen kişi için aile üyeleri ve akrabaların hayvanlar kestiği açıkça anlaşılmaktadır. Kesilen hayvan türlerinin içinde atın yanı sıra koyun ve sığırında tercih edildiği yer almaktadır.

İskitlerde halktan bir insan öldüğünde Herodot' a göre, ölümden sonra bedenlerini 40 gün katarada gezdirilir; akrabalarını, hısımlarını ziyaret eder ve cesedin önüne yemek konur. Ölüye yemek sunulması ölü aşının ilk örneklerini oluştururken ölüye verilen sungu kapsamına da girmektedir.

Hunlarda cenaze kurbanları ve kurban sunmak için özel evlerin bulunduğu ve belirli aylarda kurban sundukları bilinmektedir. *“Çin yılının ilk, beşinci ve dokuzuncu aylarında (Şubat, Haziran ve Ekim aylarına karşılık gelir) özel kurbanları olur”*. Ayın beşinci günü Gök'ün ruhuna kurbanlar sunulmaktadır¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Tryjarski, 162-163.

¹⁶⁹ Baldick, 31-35.

Gök Türk Kağanı Bilge Kağan'ın mezar alanında yapılan kazılarda bulunan sunak taşının yuğ ve anma törenlerinde kurban kesimi için kullanıldığını düşünmekteyiz. Anıt alanda bulunan sunak taşı tek bir kullanım için değil sürekli olarak kullanılmak için yapılmış olmalıdır.

3.7. Ölünün Yıkanması ve Kefenleme

İnanç sistemleri ve dinlerde ölü yıkama da önemli ritüeller arasında yer almakta ve çeşitli kurallar çerçevesinde uygulanmaktadır. Ölen kişinin cinsiyetine göre yıkayıcı belirlenmesi genel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Erkek ölüyü erkek yıkayıcı ya da akraba; kadın ölüyü kadın yıkayıcı ya da akraba yıkarken kimi topluluklarda çocuk cesetlerini genelde cinsiyete bakılmaksızın kadınlar yıkamaktadır¹⁷⁰.

Türklerin kendilerine özgü ölü yıkama ve kefenleme gelenekleri bulunmaktadır. Ölüm gerçekleşikten sonra ceset yıkanıp temizlenmekte ve eşük adı verilen bir tür kefene sarılmaktadır. Ölen hanedan veya beylerden biri ise iç organları çıkarılarak mumyalanmaktadır. Kefenleme veya mumyalanma işlemi bittikten sonra ölen kişinin bedeni kendi çadırına götürülmektedir¹⁷¹.

Türk topraklarında kefen kullanımının kökleri çok eski dönemlere dayanmaktadır. 11. yüzyıla ait Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü Divan-ı Lugat'ı-ı Türk'te "eşük" kelimesinin anlamı bir hakan ya da beyin öldüğü zaman ona duyulan saygı işareti olarak mezar üzerine örtmesi için yollanan işlemeli kumaşa verilen ad ve yatak örtüsü olarak geçmektedir¹⁷². Yatak örtüsü ve kefen arasındaki bağlantıdan hareketle ölümün de bir tür uyku hali olarak algınması yani sonsuzluk uykusu gibi tabir edilmesi yanlış bir benzetme olmayacaktır.

Suya duyulan saygı ölüye duyulan korku ve saygıyla bütünleşerek yıkama suyunun temiz olmasına dikkat edilirken genelde ölen kişinin yıkamasında kullanılan su insanlardan uzak noktalara dökülmesi gibi kurallara dönüşmüştür.

¹⁷⁰ Tryjarski, 172-173.

¹⁷¹ Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, 178.

¹⁷² Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lugat'ı-ı Türk**, Seçkin Erdi- Serap Tuğba Yurteser (çev.), İstanbul: Kabcı Yayınevi, 2005, 269.

Animist¹⁷³-Şamanist ve Lamaist¹⁷⁴ Tuvalılarda yıkama geleneği olmadığı görülürken bazı toplumlarda yıkama geleneği yaygın olarak uygulanmaktadır¹⁷⁵.

“Yakutlar, ölünün yıkanmasını uğursuz bir iş olarak görmektedirler ve bu nedenle ölünün yıkanması ve defnedilmesiyle ilgilenen bir grup (Yakutça kiibiis) bulunmaktadır. Bu kişiler sadece ölünün defnedilmek üzere dışarı taşınması sırasında çadıra alınırlar ve ortak yemeklere dahil edilmezler. Ruhun bedeni henüz terk etmediği düşüncesi yaygın olduğundan kemikleri sertleşmemiş genç insanların cesetlerini yıkamak özellikle tehlikeli olarak görülmektedir”¹⁷⁶.

Kefenlemenin neden yapıldığı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte çok eski zamanlardan bu yana ölülerin kıyafetlerinin değiştirilip çeşitli temizleme yöntemleri uygulandıktan sonra gömülürken kimi toplumlarda ölü giysisi giydirilip kimi toplumlarda ise ölü giysisine ihtiyaç duyulmadan defin işleminin yapıldığı düşünülmektedir. Tuvalıların cesetleri kendi kıyafetleri ile gömdüklerinin yanı sıra başörtüsüz gömdüklerini bilgileri bulunmaktadır.

Yurda ilk gelen yakının ölünün kıyafetini çıkardığı, diğer yakınlarının ise ölünün bedenini keçeye sardığı görülür. Lamaist Tuvalılarda, ölünün giysileri çadırın içinde yerde çıkarılır ve beyaz yünden yapılmış bir dokumanın içine sarılır. Lamanın gözetiminde bu işlemi erkekler tarafından gerçekleştirirken dokuma yoksa ölüye elbisesi giydirilir¹⁷⁷.

Gök Türk Dönemi'ne ait Tuyayta Kurgan kazılarında açılan kurganlardan birinin hırsızlar tarafından soyulmaması ve mezarın iklim şartları nedeniyle donması araştırmacılar için zengin buluntu kaynağı olmuştur. Bu mezarı diğerlerinden ayıran en önemli yanı erkek ölünün üç kat giydirilmiş cenaze elbisesi ile gömülmüş

¹⁷³ Animist; canlılık, inanca göre doğa bulunan her şeyin bir ruhu bulunmaktadır.

¹⁷⁴ Tibet Buzdimi Lamaizm adıyla anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Polat, Sibiryaya Türklerinde Lamaizm-Burkanizm Ve Sudur Kitaplarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 30, 2020, 599-613.

¹⁷⁵ Tryjarski, 171.

¹⁷⁶ Tryjarski, 171-172.

¹⁷⁷ Tryjarski, 181-182.

olmasıdır. Wusun (Gök Türklerin ataları) Kurganlarında, tabut içerisinde yer almayan cesetlerin keçelere sarıldığı görülmüştür¹⁷⁸. Cenaze elbisesi ve keçeye sarılma işlemi de bir tür kefenleme uygulamasıdır. Büyük ihtimalle toprağın ölü bedenle direkt temasını engellemek için tecih edilmiştir.

Tüekta Kurgan'ında ortaya çıkarılmış olan bir tigin cesedinin üzerinde üst üste giydirilmiş kırmızı, yeşil ve sarı renklerde üç çeşit elbise kefenlemenin farklı bir çeşitidir¹⁷⁹.

Buluntularda kırmızı boyalarla süslenmiş tabutlara rastlanırken “*kayın ya da ihlamur ağacı kabuklarına sarılmış ölümler de bulunmuştur. Mezarlarda kefen olarak kullanıldığı düşünülen kumaşların izlerine rastlanmıştır*”. Sibiryaya Türk halkının bazılarının cesetlerini keçelere sardıkları bilinmektedir. Lamaist Tuvalılar ölümlerini defenlemek (sarmak) için ipek kumaşlar kullanmaktayken “*Şorlar ölen çocuklarını kayın ağacı kabuklarıyla sarmışlar, buna karşılık Şamanist Tuvalılar toplu çocuk ölümlerinde bebeklerinin cesetlerini (yol ağızlarına bırakmak üzere) kürkten yapılmış küçük torbalara koymuşlardır*”¹⁸⁰. Ölümlerin bu tür malzemelere sarılması da kefen olarak değerlendirilebilir.

Avarların, soylu tabakadan kişilerin cesetlerini, deriye sarıp bir lahit içine koyarak gömdükleri bilinmektedir¹⁸¹. Ölünün deriye sarılması kefenleme işlemi bildiklerini göstermesine örnek oluştururken ve yaşam şartlarıyla uyumunun bir sonucudur. Avarların, bozkır kültürünü devam ettirdikleri de geleneklerinden anlaşılmaktadır.

Her ne kadar farklı kültürlerden etkilenmiş olsalar da bu bilgiler ışığında bozkır Türk kültüründe kefenleme uygulamasının varlığından söz etmek muhtemeldir. Ancak bu uygulamanın altında yatan nedenler ve bu uygulamanın kaynağının ne olduğu o dönemde ne amaçla böyle bir uygulamaya gidildiği net olarak bilinmemektedir.

¹⁷⁸ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 233-253.

¹⁷⁹ Koca, Eski Türklerde Bayram ve Festivaller, 51-57.

¹⁸⁰ Tryjarski, 193-198

¹⁸¹ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, 4. Basım, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2014, 269.

3.8. Ölünün Muhafaza Edildiği Yer: Çadır

Cesedin ölümden sonra muhafaza edildiği yer kültürel, bölgesel ve inançlara göre değişiklik göstermektedir. Uygulamaların temelinde sıklıkla karşımıza çıkan korku; cesedin muhafaza ve gömülme alanlarına etki ederken ölünün diğer dünyaya göçüne de kolaylık sağlaması açısından da önemli görülmektedir.

Bazı Türk halklarında ceset için en ideal alan her zaman açık bozkır olmuştur. Ölü bedeninin aile çadırının yakınlarında, bazı işlemlerden sonra ve sadece kemikleri kalacak şekilde üstü hafif kapalı bir şekilde bir süre bekletildiği bilinmektedir. Çin yıllıklarında Tu-küeler'in cenaze gelenekleri hakkındaki bilgiye göre ise onlardan birinin ölmesi halinde ceset bir çadıra götürülüp, ceset bir süre çadırda kalmaktadır¹⁸².

Türkler'de ölüme karşı verilen tepki bazen fiziksel özellikler taşımaktadır. Örneğin Türkler kendi yüzlerini bıçakla çizerek kanatır ve akmasını sağlarlardı. Sahip oldukları hayvanlar ve objeler de cenaze geleneklerinde kullanılırdı¹⁸³. Gök Türkler'de, ölünün akrabaları tarafından at, koyun gibi hayvanlar kesilerek, ölünün çadırının önüne serilirdi. Atlar, çadırın etrafında yedi defa dolandırılırdı¹⁸⁴. Çok eski bir gelenek olan mumyalama da bu törenlerde karşımıza çıkmaktadır. Mumyalanmış ya da kefenlenmiş cesetlerin konulması için kendi çadırları tercih edilirdi.

Müslüman Arap yazar İbni Fadlan, 921-22'deki Bulgarlar'a gezisi sırasında Türk boyu olan Oğuzlar ile karşılaşır onlar hakkında bilgiler vermiştir. Oğuzlar'da biri hastalanınca özel bir çadıra götürülüp insanlardan uzaklaştırmaktadır. Ölülerin çadıra yatırılmasına verilecek en iyi örneklerden biri Hun İmparatoru Atilla'nın da öldüğünde ipek bir çadıra yatırılmasıdır. Ayrıca, atlılar tarafından da bir geçit töreni düzenlenmesi önemli bir ritüeldir¹⁸⁵. Düğün günü ölen hükümdarın düğün çadırında kaldığına veyahut kendi çadırına götürüldüğüne dair bir ibareye rastlanmamıştır ancak bu bilgiler ışığında cesedin ipek bir çadıra konulması özel bir çadırın kullanıldığını da düşündürmektedir.

¹⁸² Tryjarski, 188.

¹⁸³ Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, 178.

¹⁸⁴ Koçak, *Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili*, 75.

¹⁸⁵ Baldick, 38-61.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEFİN RİTÜELLERİ

4.1. Tabut

Ölünün muhafaza edilmesi adına büyük bir yere sahip olan tabutun kullanımı halklara göre değişkenlik gösterir. Eski Türkler’de (T’u-küelerde) tabut bilinmezken; Tölesler, Çiğiller, Yağmalar, Kargılar ve diğer halklarda tabuta ait bilgilere ulaşılsa bile bu bilgiler yetersizdir.

Bozkırda tabut kullanımının; malzeme eksikliği, tabut ustası bulunamaması, konar-göçer yaşam tarzı gibi nedenlerden dolayı pek tercih edilmediği düşünülmektedir. Bölgelerin farklı özellikleri düşünüldüğünde tabut yapılan malzemenin de değişkenlik göstermesi rastlanabilecek bir durumdur. Bozkır coğrafyası insanlara, tahta tabutlar yapılması için zengin malzeme sunmaz. Tabut çeşitlerine baktığımızda ahşap, metal, boş ağaç gövdeleri ve liflerden örülmüş ilkel tabutlar karşımıza çıkmaktadır. Tabutlar farklı özellikte olsa da cesetlerin hazırlanarak tabuta konulması uzun süren bir hazırlıktır. Bu hazırlık sürecinde cesetler yıkanmakta ve giydirilmektedir. Cesetin tabuta yerleştirilmesi çabuk gerçekleşen bir süreçtir. Taşıma işlemi de yine hızlı yapılır. Ancak bununla ilgili değişik uygulamalarda olabilmektedir.

Karagaslarda şamanların tabutları ile halktan insanların tabutları arasında herhangi bir farklılığın olmadığı bilinmektedir. Bu tabutların ladin veyahut karaçamdan oyularak kapaklı bir şekilde yapıldığı söylenmektedir. Batı Tuvalıların ise tabutlarını tahta ve işlenmiş karaçam masiflerden yerde hazırlayarak yapmışlardır.

Eski Türklerde tabutun kullanılması konusuyla ilgili bilgiler eksik ve azdır. Yazılı ve arkeolojik kaynaklar çok sınırlı olmasına rağmen etnografik araştırmalar sayesinde

elimize geçen bilgilere göre; tabut, kuzey grubunun bazı halklarında kullanılmıştır. Türklerde de içi oyulmuş ağaç gövdesine ya da kütüğün içine cesedin konulduğu bilinmektedir¹⁸⁶.

“MÖ. III. yüzyılda Hunların ölülerini iç ve dış tabut olmak üzere iki katlı bir tabuta koyup üzerlerine altın ve gümüş işlemeli kumaşlar örttükleri bilinmektedir¹⁸⁷. Buryatya Cumhuriyeti’nde bulunan Derestuy Mezarlığı Hiung-nu (Hsiung-nu / Asya Hunları) kurganları olarak bilinen bu kurganlarda çeşitli formlarda ağaç lahitlere rastlanılmış ve bunlar tabut olarak değerlendirilmiştir. Şibe Kurganı’nda ağaç lahit içerisinde yaşlı (Hun Şefi) ve çocuk olmak üzere iki cesete rastlanmıştır”¹⁸⁸.

Hun Hükümdarı Atilla bozkır geleneklerini Avrupa’nın ortalarında yaşatmayı başarmış ve cenazesine de bunun kaynaklara geçmesini sağlamıştır. Daha önce bahsi geçen Asya Hun İmparatorluğu’na ait iç ve dış tabut kullanımı, Avrupa Hun İmparator’u Atilla’nın bizzat kendi cenazesinde benzer bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Sadece orada iç ve dış olmak üzere iki olan tabut sayısı altın, gümüş ve demirden yapılmış üç tabuta çıkmaktadır. Bu üç tabut iç içe geçmiştir. Jordanes bu üç tabutu ayrıntılı bir şekilde tarif etmektedir ve her birinin sembolik anlamları vardır. Gücün simgesi olan demir tabut, Atilla’nın çok büyük bir coğrafyada hakimiyetini simgelerken, altın ve gümüşten tabutlar Roma İmparatorları tarafından kendisine verilen hediye ve cizyelerdir. Tabut her ne kadar cenaze gömme aracı da olsa aynı zamanda gömülenin sosyal statüsüne ve zenginliğine göre farklılık gösterebilmektedir. Hatta herhangi bir statüye sahip olmayan ya da fakir olanların cesetlerinin, eski Türklerde bozkıra terk edildiği, bazen de yakıldığı düşünülmektedir.

T'u-küeler’in tabut kullanmaya ne zaman başladıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte tarihte ilk olarak bu kullanımın Uygur Dönemi’nde başladığı düşünülmektedir. Uygurların tabut kullanmalarının yanı sıra cesetlerini de mezarların ortasına ayakta gömdükleri ve mezarlarını kapatmadıkları bilgisi de oldukça

¹⁸⁶ Tryjarski, 191-202.

¹⁸⁷ Alim Karamürsel, Türklerde Mezar Geleneği, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 123.

¹⁸⁸ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 117-150.

farklıdır¹⁸⁹. Hun Dönemi ağaç lahitleri tabut olarak değerlendirdiğimizde Uygurlar'dan önce de tabut kullanımının varlığından söz edebiliriz.

Bozkır kültürünün Avrupa'daki temsilcileri olan Avarlar, nüfuzlu şahısların cesetlerini bir lahit içine koyarak gömerlerdi¹⁹⁰. Lahit, sandık gibi muhafaza gereçleri cesedin muhafaza edilmesi amacı taşır ve tabut olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Karagaslarda, ceset çadırda beklerken tabutun mezarın içinde hazırlandığı bilinmektedir. Karadeniz'in güney bozkırlarında göçebe olarak hayatlarını sürdüren Türklerin nadiren tabut kullanmaktaydı. Bunlara örnek olarak Peçenekler gösterilebilmektedir¹⁹¹.

Gök Türk Dönemi'ne tarihlendirilen Tanrı Dağları kurganları arasında yer alan Kırçın Kurganı buluntularında tabutların yerleştirilmesi için niş adı verilen ayrı bölümlerin açıldığı görülmektedir¹⁹².

Kırgızlarda tabut kullanımının cesedi gömme amaçlı olarak değil de ağaç asmak için kullanılmış olduğu görülmektedir. Cesedin ağaç asılmasındaki amaç ruhu ağaç ve yırtıcı kuşlar vasıtasıyla gökyüzüne ulaştırmaktır. Bu nedenle de ağaç asılan tabutların kapaksız yapılması uygundur. Duba'larda (Tuba) da tabut, cesetleri koyup ağaç asmak için kullanılmıştır¹⁹³.

Kırgızların ölülerini gömmeyip, yüksek ağaç tepelerine astıkları ve bu ağacın tepesinde kemikler toz haline gelinceye kadar kaldığı bilgisine açık olmamakla birlikte ulaşılabilmektedir. *“Kırgızların ülkesinde (...), bir insan öldüğünde düşene kadar ağaçta asılı kalır”*. *“Kırgızlara komşu ülkelerde (...) biri öldüğü zaman ceset kalın iplerle bağlanır, çürüye kadar bir ağaçta asılı kalır”*¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Tryjarski, 193-194.

¹⁹⁰ Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, 269.

¹⁹¹ Tryjarski, 196-197.

¹⁹² Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 76.

¹⁹³ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 180.

¹⁹⁴ Tryjarski, 194-195.

Tabut denilen eşya yalnızca toprağa gömülme aracı olarak düşünülmemelidir. Kimi topluluklarda cesedi taşıma amacıyla da kullanılmış olduğunu da eklemek gerekmektedir. *“Doğu Türkleri üzeri açık sandık tabutları sadece gömü yerine taşımak için kullanırlardı. Ölü tabut olmaksızın mezara, toprak zemine konulurdu”*¹⁹⁵.

Genel olarak bakıldığında Türklerde tabutun kullanım amacı değişkenlik gösterebilmektedir. İnançlardaki farklılıklar kimi zaman cesedin bozulmadan korunmasına değer verirken başka bir inanç cesetten en hızlı şekilde kurtulmayı uygun bulur.

4.2. Ölü Duaları

Şamanların törenlerde anlamlandırılan mırıldanmalar şeklinde dualar okuduğuna dair bilgiler mevcut iken bu duaların içeriği bilinmemektedir. Şamanları ölü törenlerindeki görevleri düşünüldüğünde duaların kötü ruhları uzaklaştırmak için yapıldığını düşünmek uygun olacaktır.

Mani ve Buda dinini kabul eden topluluklarda da ölü dualarının varlığı bilinirken bu konuda elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. Maniheist Uygur kağanın cenaze merasiminde ilahi ve hayır duasının okunduğu bilinmektedir¹⁹⁶.

Yas alametleri ve defin ritüelleri arasında baş açma adetini de görebilmekteyiz. Eski Türklerde dua ve beddua anlamında baş aç- tabiri kullanılmaktadır. Şamanizmle bağlantılandırılan baş aç- tabirinin farklı inançlarda da izlerine rastlanmaktadır. Gök Türklerde ölü çadırının içinde ve dışında başı açık insanların ağladığı, erkeklerin ise hepsinin başı açık olduğunu tasvirler bulunmaktadır. Baş aç tabirini Anadolu Selçuklu Devleti'nde Ahi Ahmet Şah'ın (1296), Akkoyunlu Devleti'nde Şehzade İbrahim Bey İbn Sultan Cihangir'in defin merasiminde görülmüştür. Yavuz Sultan

¹⁹⁵ Tryjarski, 197.

¹⁹⁶ Münevver Ebru Zeren, Uygurlarda Maheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi, **Journal of Old Turkic Studies**, Cilt 1, Sayı 2, 2017, 148.

Selim'in ölüm haberini alan memurların da başlarını açtığı bilgilerine ulaşılabilmektedir¹⁹⁷.

4.3. Ölü Nöbeti

Altay Türklerinde cesetlerin günler, haftalar ve hatta aylar boyu bekletildikten sonra defin işleminin yapıldığı bilinmektedir. Cesetin bekletilmesine dair farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde de gözlemlenebilen uygulamanın amacı hakkında farklı görüşler vardır. Ölü nöbetindeki amaçlar arasında ruhun tekrar dirilme ihtimaline hazırlıklı olmak ve diğer dünya yolcuğuna çıkamayan kötü ruhun başıboş olarak dolaşıp insanlara zarar vermesini engellemektir. Aynı zamanda uzak yerlerdeki akrabaların cenazeye katılımlarını sağlamak amacıyla da cenazenin belli bir süre bekletildiği bilinmektedir. Bunun yanında mevsim şartlarının elverişsiz olduğu zamanlarda da cenazenin bekletilip defin işleminin sonraya bırakıldığı düşünülmektedir. Gök Türklerde, Bilge Kağan'ın ölüm tarihi ve defin tarihi arasındaki farka baktığımızda verilen bilgiler doğrultusunda böyle bir durumun varlığına ihtimal verilebilir.

Uzun bir süre bekletilen ölünün ne tür şartlarda bekletildiğinin bilinmemesinin yanı sıra ölüyü muhafaza eden bir görevlinin de bulunup bulunmadığına kaynaklarda rastlanmamıştır.

“Tuva'daki Animist Türklerin ölülerini aynı gün çabuçak gömdüğü ve bu nedenle ölü nöbetine gerek duymadıkları da bilinmektedir”¹⁹⁸. Bazı topluluklarda ise ölü nöbetlerinin tutulduğu ancak kaç gün tutulduğunun topluluktan topluluğa değiştiğine ulaşılmıştır.

“Yakutlar ve Hakaslarda bir akraba öldüğü zaman yakın çevresi birkaç gün hazır halde bulunmaktadır. Bunun nedeni ölüyü rüyasında gören olursa, ölenler ülkesinde beklendiği ve en kısa zamanda onun da öleceği anlamını taşımaktadır. Ölenin ruhundan korkulduğu için gece ateş yakılması ve ölümden sonraki 40. güne kadar nöbet tutulması da ruhun geri döneceği ve insanlara zarar vereceği düşüncesinin bir göstergesidir”.

¹⁹⁷ Hayati Develi, Dua ve Yas Motifi Olarak “baş aç-“ Tabiri, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 20, 1997, 87-100.

¹⁹⁸ Tryjarski, 207-208.

Telengitlerde kötü ruhların ölünün bulunduğu yere girmesini engellemesi için ölüm gününde ve bir gün ve gece boyunca ateşte et pişirilip, çay içerek ağlayıp konuşurlar. Devamlı ağlamak ve konuşmak için görevlendirilmiş kişiler bulunmaktadır. Kumandilerde ölünün ruhunun eve girmemesi için pencere, kapı gibi yerlere demirden yapılmış kesici aletler koyarlar. “ *Bu objeler bir kadının ölümünde 7 gün, bir erkeğin ölümünde ise 10 gün süreyle konuldukları yerde bekletilir. Bu süre içerisinde ışık da söndürülmez* ”¹⁹⁹.

4.4. Defin Tarihi

Defin tarihi konusunda Orhun Yazıtları elimizdeki en kesin kaynaktır. Bu yazıtlardan, Gök Türk Devleti'nin iki hükümdarı Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın ölüm ve defin tarihleri kesin denilebilecek kadar net bilinmektedir. Bu durum Türklerin tarihlendirme konusuna ne kadar hakim olduğunu da göstermektedir.

Kül Tigin ve Bilge Kağan adına dikilmiş olan Orhun Yazıtları'nın Çince ve Türkçe versiyonunda her iki takvim sisteminin yer alması bu duruma önemli bir kanıttır.

Türk takvim sisteminin yardımı ile kişinin yaşı, hükümdarlık süresi, ölüm ve defin tarihi yazıtların üzerine yazılabilmektedir. Yazıtlardaki tarihler ve metinler Doğu T'u-küe (Türk) kağanlarının ölüm ve defin tarihleri hakkında değerli kaynaklardır²⁰⁰.

Yazıtlarda ölüm ve defin tarihi hakkında bilgilerin bulunması ölümlerin ölüm ve defin tarihinin farklı olduğunun kesin kanıtıdır. Kül Tigin'in Koyun yılının 17. gününde ölmesinin (27.2.731) ardından gömülme işleminin ise 9. ayın 27. gününde (1.11.731) yapılmış olması ölüm ve defin tarihinin farklı zamanlarda yapıldığının en kesin örnekleridir. Taş yazıtın hazırlanma ve dikilme tarihleride farklı zamanları vermektedir. “*Taşın üzerindeki yazıt daha önceden, 1.8.732 tarihinde hazırlanmıştır. Yollug Tigin'in Türkçe kitabesi ise Maymun Yılı'nın 7. ayının 27. gününde, yani 21.8.732 tarihinde tamamlanmıştır*”. Kül Tigiden sonra ölen Bilge Kağan ise Köpek Yılı'nın 10. ayında yani 25.11.734 tarihinde ölmesi üzerine, 22.6.735

¹⁹⁹ Tryjarski, 142.

²⁰⁰ Tryjarski, 216.

tarihinde gömülmüştür. Türkçe kitabenin yazılış tarihinin bilinmesi fakat Çince kitabenin 735 yılına denk gelmesi kitabelerin yazılış zamanları arasında da fark olduğunu göstermektedir. Tarihlerideki ay kavramı günümüz takvim sisteminden farklı gökteki ayı ifade ettiği düşünülmektedir. Kül Tigin'in cenaze töreninin Pleiad (7 Kız Kardeş) yıldızlarının güneşe karşı en yakın konumda olduğu tarihi verirken, Bilge Kağan'ın gömülme tarihinin ise yaz gün dönümüne denk gelmesi ölüm ve defin tarihinde görülen farklılaşmanın astrolojik olayların etkisinin olduğunda göstermektedir²⁰¹.

Türk toplumunda ölüm günü ile defin töreni arasında belli bir zaman aralığı geçmektedir. Bu durum Bilge Kağan Kitabesi'nin doğu yüzünde geçen ifadeye göre “...babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırdım”, ve “Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci gün yas töreni tertip ettik.” diye geçer ve bu görüşü destekler niteliktedir. Ölüm sonrası bir zamanda defin işleminin gerçekleşmesi araştırmacıların bu durumu kozmik nedenlere ya da mevsim döngüsüne bağlamalarına neden olmuştur²⁰². “Genellikle gömme işlemi ilkbahar ve yaz yazlarında yapılmaktaydı. Yazın ölenler güz mevsiminde, kışın ölenler de ilkbaharda defnedilmekteydi”²⁰³. Çin kaynaklarında bu durumun nedeni belirsizliğini korusa da araştırmacılar ruhun göçü adına bu zaman dilimlerinin beklendiğini göstermektedir.

Ölenin ardından yapılması gereken bir dizi hazırlık olduğunu göstermesi açısından Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Türk tarihi için önemli bir kaynaktır. Ölen kişinin ardından mezar yeri seçimi, tören hazırlıkları ve yazıt dikimi gibi işlerin zaman aldığı da bir gerçektir.

4.5. Mabet/ Tapınak

İnsanlar dini ritüellerini gerçekleştirmek için çeşitli alanlara, mekanlara ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç, inanılan dine göre mekanlar arasında farklılıkların

²⁰¹ Tryjarski, 217-219.

²⁰² İbrahim Onay, İslamiyet'ten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Amaçları, **International Journal of Social Science**, Cilt 6, Sayı 3, 2013, 481.

²⁰³ Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, 178.

görülmesine neden olmuştur. Mekanların açık ya da kapalı tercih edilmesi de inançlardaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu farklılıklar nedeniyle bu dinsel mekanlar mabet, tapınak, ibadethane gibi çeşitli isimlendirilmelerle anılmışlardır.

Hun kültüründen bahseden Çin kaynakları, Hunların mabetleri olduğundan söz eder. Hun Hakanı'nın karagahında olduğu söylenen tapınakta belli dönemlerde ayin, tören yapılmaktadır. Gök Tengri ve ruhlara kurban sunumları gerçekleştirilmektedir²⁰⁴.

Türklerde ata mağarası olarak anılan yerlerde belli zamanlarda ölmüş atalara karşı kurban sunumunun gerçekleştiği kaynaklarda anlatılmaktadır.

Gök Türk Devleti'nde görülen Budizm etkileri ve izleri II. Gök Türk Devleti'nde görülmemekle birlikte Orhun Yazıtları'nda Türklerin kendi inançlarına dönmeleri tavsiyesi yer almaktadır. Farklı inançları bünyesinde barındıran Gök Türklerde Budist tapınakların yanı sıra Ateş tapınakları ve Nesturi tapınaklarının da yer aldığına ulaşılrken eski inançlarının da devam ettiği belirtilmektedir.

Uygur başkentinde bir mani mabeti yapıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. "Tapar Kağan [(T'o-po 572-581)] kendi topraklarının sınırları içinde bir Budist tapınağı inşa ettirdiği bilinmektedir"²⁰⁵.

"Azerbaycan, İran ve Kazakistan'a uzanan bölgede ateş tapınaklarının varlığı da göz önüne alındığında Zerdüşlük inancının Türkler arasında görüldüğü düşünülebilmektedir"²⁰⁶. Zerdüştlük inancı içerisinde yer almasalar da Türk kültüründe ateş bir saygı unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

X. yüzyıl seyyahlarından Ebu Dülef Seyahatnamesi'nde Oğuzların bir mabetleri olduğunu söyler ve içinde put bulunmadığı ilave ederken, İbn Fadlan ne bir mabet gördüğünden ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkça bahseder"²⁰⁷. Ebu Dülef

²⁰⁴ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 180.

²⁰⁵ Klímker, 96.

²⁰⁶ Çoruhlu, *Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler*, 873-896.

²⁰⁷ Sümer, 44-45.

Karlık Türklerinin yanmayan ağaçtan yapılmış tapınakları bulunduğunu, duvarlarında eski hakanların suretleri tersim edilmiş olduğunu anlatmaktadır²⁰⁸.

Genel görüş itibari ile “İslamiyet Öncesi Türk Kültüründe” mabet ya da tapınak gibi yapılara rastlanmamıştır. Atalar kültürünün olgunlaşmamış dönemlerinde kaynaklar Gök Türkler döneminde mabet ve heykellerin varlığından söz etse de Şamanizm inancında mabet karşımıza çıkmamaktadır. Gök Tengri'nin tapınakları olmadığı gibi resim ve heykelleri de yapılmamıştır. Ata kültü gereğince ata mağaralarının olması bu mağaraların mabet olarak değerlendirilmesine yol açmış gibi görülse de mabet olarak değerlendirilmemiştir. Her ne kadar çoğu topluluğun kendine özgü birer mabet ya da tapınağı bulursa da bunlarda ölü kültü ve ritüellerinin uygulanıp uygulanmadığı hakkında elimize ulaşmış bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak son yapılan çalışmalarda Bilge Kağan Anıt alanının²⁰⁹ bulunması ölen atalarını anmak için tören alanlarının varlığını ortaya koymaktadır.

4.6. Balbal

Bozkırın dilidir balballar, kahramanların kahramanlıklarını anlattığı, ölenin yaşamındaki duruşun simgesidir. Ölen kişinin yaşamında öldürdüğü düşmanlarını temsilen ölenin mezarı üzerine konulan taş ya da taş heykellere balbal denilmektedir. Türk Dil Kurumunun tanımına göre; *eski Türklerde kişinin anılması için mezarın veya bazı kurganların etrafına dikilen taş*²¹⁰.

Mezar üzerindeki taşların, heykellerin fazla olması yiğitlik, başarı simgesidir. Mezarın başına dikilen her bir balbal bir düşmanı temsil etmektedir. Ölen kişinin, öldürdüğü düşman sayısı kadar mezarına balbal dikilmesindeki bu amaç diğer tarafta ölen kişiye hizmet edeceği inancıdır²¹¹.

²⁰⁸ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, 10.

²⁰⁹ Koçak- Gökçek, 25-40.

²¹⁰ www. <https://sozluk.gov.tr/7>. Haziran.2022,23.09.

²¹¹ Sümer, 45-46.

Yenisey mezar taşları üzerinde araştırma yapan Bazin (*Abakan-Minsinsk ve Tuba bölgelerinde*) on altı yaşından küçüklere ve kadın ölümlere mezar taşı dikilmediğini, mezar taşı dikilmesi için er erdemi olması gerektiğini belirtmektedir²¹².

Balbalların en güzel örneklerini Gök Türk Dönemi'nde görmekteyiz. “Bilge Kağan, büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak diktiği²¹³ diğer bir ifadeyle *Bilge Kağan Kitabesi*2nde onun *İl -Teriş Kağan için balbal dikildiği bildiriliyor*²¹⁴”. Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin için sözleri Yollug Tegin tarafından yazıtta oyulmuş ve Çin'den gelen ustalara ve sanatçılara inşa ettirilmiştir. Bu yazıtı Gök Türk merkezine yakın bir yere dikilmiştir. Yazıt dışında Kül Tigin için bir türbe inşa ettirilip ve türbenin ressam ve heykeltıraşlara süsletirilip içine heykeller konulmuştur. Bilge Kağan'ın türbe ve yazıtı gördüğünde üzüldüğü bildirilmektedir²¹⁵.

Çinli tarihçilere göre Gök Türk erkekleri için ölümün yeri savaş meydanı ya da ordudur. Bu açıdan bakıldığında Gök Türkler için hastalıktan ölmek utanç verici olarak görülür ve yaşlanmış erkekler hor görülmektedir. Gök Türkler için, öldürülen her düşman diğer dünyada kendisine adanmış bir hizmetkardır. Bu durum Gök Türklerin öldürdüğü her düşmanı temsil etmesi adına ve ona öteki dünyada hizmet etmesi için balbal adı verilen taş anıtların dikilmesine yol açmıştır. Burada düşmanın taşa dönüşüp balbal şekli ile karşımıza çıktığını görürüz. Gök Türk soyluları ölünce ev şeklinde bir mezar hazırlanır ve balbal olarak sembolleştirilen düşman onlara hizmet ederdi²¹⁶.

Müslüman Arap yazar İbn Fadlan, 921-22'deki Bulgarların bulunduğu ülkeye giderken bir Türk boyu olan Oğuzların geleneklerine şahit olmuş ve bu konuda önemli notlar düşmüştür. “*Ölen kişi hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişi ise*

²¹² Divitçioğlu, 87.

²¹³ Taşağıl, **Türk Model Devleti Gök Türkler**, 265.

²¹⁴ Sümer, 14.

²¹⁵ Taşağıl, **Türk Model Devleti Gök Türkler**, 264-265.

²¹⁶ Baldick, 53-55.

öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar ve mezarın üzerine korlar. Derler ki, “bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler”²¹⁷.

Savaşçı bir millet olan Türklerde savaşarak ölmek makbuldür. Bir erkeğinde savaşta ölmesi tercih edilir. Normal bir ölümü değerli saymamaktadırlar. Savaşarak ölen birinin saygınlığının öldükten sonra da devam etmesini balballarla sağlamak toplumun yapısı gereği tercih edilen bir durumdur.

4.7. Kurganlar ve Buluntuları

Kurgan teriminin konumuzla ilgili en genel tanımı; “İlk Çağ da mezar üzerine toprak yığılarak yapılan küçük tepe, tepe biçiminde mezar, höyük”²¹⁸ olarak tanımlanmaktadır. Ölü gömme geleneğinin ortaya çıkışı ile ilişkilendirilen kurgan adı verilen mezar yapısının tam olarak hangi tarihlerde yapılmaya başladığı bilinmemektedir. Kurgan, ölünün ebedi istirahatgahının en güzel örneğidir.

Ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancından kaynaklı olarak ölülerin eşya ile gömülme geleneği bozkır Türk kültüründe en sık görülen uygulamalar arasındadır. Arkeolojik kazılar sonucu açılan kurganların genelinde karşımıza çıkan cesetlerin yanında eşyaların da bulunması diğer dünyaya hazırlanmış bir evi anımsatmaktadır. Ölülerin gittikleri dünyada rahat yaşayabilmeleri için kullandıkları eşyaları da yanlarında götürmeleri onlara gittikleri yerde kolaylık sağlayacaktır. Bu nedenle kurganlara, ölen kişinin yanına, kimi zaman eşi, hizmetçileri de öldürülüp gömülürken genelde eşyaları da kırılarak onunla birlikte yanına gömülmüştür. Eşyaların kırılarak gömülmesindeki amaç bu hayatta kullanılan eşyaların diğer dünyaya gönderilirken tam tersi olarak yolculuk etmesidir. Yani tüm konulan bir kase, kişinin diğer hayatında karşısına kırık olarak çıkacaktır.

Bozkır kültürünün en eski mimari tipi olan otağ tipi, keresteden yapılmış kurganlardır. Bu keresteden yapılmış mezar kurganlar en yaygın mezar tipidir²¹⁹.

²¹⁷ Kocasavaş, Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri, 67-68.

²¹⁸ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, 24.

²¹⁹ Kürşat Koçak, **Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları**, Konya: Kömen Yayınları, 2015, 89.

Türkler, genel itibariyle yer yapısına ve dönemlere göre farklı kurgan tipleri de kullanmışlardır²²⁰.

Herodotos, İskitlerde kurganın nasıl yapıldığı ve nasıl düzenlendiği ile ilgili ayrıntılı tasvirler yapmaktadır: İskit hükümdarlarının cesetlerinin karnı yarılıp, içi boşaltıldıktan sonra çeşitli kokulu maddelerle doldurulup, karnının dikildiği ve bedeninin mumyalandığı bilinmektedir. İskitlerin hükümdarı öldüğünde dörtgen şeklinde büyük bir çukur kazarak tüm hazırlıklar tamamlandığında ölüyü getirip defnettikleri bilinmektedir. Kazılan bu çukurun imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos olduğu bilinmektedir. Defin işlemi gerçekleşmeden hükümdarın cesedinin arabayla bütün halk topluluklarında dolaştırıldığı bilinmektedir. Bu dolaştırma işi bittikten sonra cesedin çimen yayılmış mezarın içine yerleştirip yere saplanmış mızraklarla çevrilip üzeri ağaç ve sazlarla örülüp gölgelik konulmaktadır. Bunun yanısıra mezarın boş kalan kısımlarına “*karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahdarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulur, kullandığı eşyalardan birer tane ve altın kupalar da konur*”. Törenin bitince herkes mezarın üzerine kürekle toprak atarak mezar kapatılır.

Hun kurganlarının genel özelliklerine baktığımızda “*gün ışığına yön vererek yapılan dikdörtgen mezar odasının etrafı karaçam kütükleri ile kaplandıktan sonra odanın döşemesi, duvarı, tavanı keçe ve halılarla kaplanmıştır*”. Kabrin güney tarafında inşa edilen küçük bir odaya, mumyalanan cesedin başı doğuya gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Atlar, insan cesedinin bulunduğu odadan farklı odaya konulmuştur. Mezar odasının duvarları ve çevresi kütüklerle döşenmiş, üst kısmı toprağa dayanıklı olması için kütüklerle kapatılıp üzerine toprak yığılarak kümsek oluşturulmuştur²²¹. “*Türklere ait en eski kurganlar Pazırık ve Noin-ula kurganlarıdır. Pazırık M.Ö. III. yüzyıla, Noin-ula ise M.Ö. I. yüzyıla tarihlenir*”²²².

Özellikle Hun kurganlarından çıkarılan cesetlerin tümünün mumyalanmış bir şekilde ahşap bir sandukaya konularak, yüzü doğuya çevrilip gömüldüğü görülmektedir. Bu

²²⁰ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, 12.

²²¹ Koçak, *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*, 89.

²²² Tilla Deniz Baykuzu, IV. Ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XX, Sayı 2, Aralık 2005, 2.

kurganların iki odalı olanlarının ise genellikle hanedan üyeleri için yapıldığı bilinmektedir. Ölenin cesedi ahşap sanduka ile bir odaya konulurken diğer odaya *atları ve şahsi eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsi eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, koşum takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı*²²³.

Bu durumunun cesetlerin mumyalanması ile gömme işleminin farklı zamanlarda yapılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kurganlardan çıkarılan malzemelere dair pek çok örnek söz konusudur. Örneğin Rudenko, *büyük Pazırık Kurganları'ndan başka, açtığı altıncı Pazırık Kurganı'nda da bir kadın ve bir kız cesedinin, sırt üstü başları doğuya döndürülmüş olarak uzatıldığı, defin çukurunun kuzey duvarının arkasında, üç atın gömülü olduğunu görmüştür*²²⁴.

Türk hakanlarının mezarlarının yeri, hırsızların ya da düşmanların mezarlara zarar vermesini engellemek için genel olarak gizli tutulmuştur. İskitlerin Moğollar gibi asillerin mezarlarının yerini gizli tutma adetleri vardır²²⁵. Bu mezarları diğer mezarlardan ayırt etmek için herhangi bir işaret konulup konulmadığı net bilinmemektedir. Bilge Kağan Anıtı yanında yapılan kazılarda mezara rastlanmamış olunması bu duruma örnek teşkil etmektedir²²⁶.

Gök Türk hükümdarlarının at üstünde kendi eşyaları ve değerli hediyeler ile yakıldığı bilgisini Emel Esin vermektedir. Ölünün küllerinin de ilkbahar ve sonbaharda gömülüp *“bir tapınak yapılarak veya ‘bengütaş’ (ebedi taş) denen bir kaya üzerine ölenin kendisi ve savaşlarının tasvir edildiğini, ağıt yazıldığını belirtir”*²²⁷. Emel Esin'in bu görüşü anıtların yakınında mezar olmamasıyla uyusmaktadır.

²²³ Gazanfer İltar, Eski Türklerde Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Sayı 27, 2003, 4.

²²⁴ Yaşar Çoruhlu, Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği, 2015, 1059.

²²⁵ Baldick, 38-39.

²²⁶ Wilhelm Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair, Abdülkadir İnan (çev.), **Bellekten**, Cilt XI, Sayı 43, 1947, 529.

²²⁷ Lülüfer Küçükahmet, Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan Mezar Taşlarındaki Süslemeler, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2009, 10.

Oğuzların, ölü gömme adetlerine gelince, Gök Türklerde olduğu gibi açılan bir çukura ölülerin eşyaları ile gömüldüğü anlatılmaktadır. Açılan çukurun oda şeklinde olduğu ve tavan yapıldıktan sonra kubbeye benzer bir şekil aldığını İbn Fadlan da anlatmaktadır. Buradaki diğer dikkate değer durum ise ölünün oturtularak gömülmesidir²²⁸.

Bozkır kültür geleneklerinin Avrupa da devamını sağlayan Avarlarda, bir savaşçı öldüğünde askeri rütbesini gösterir biçimde yanına ok konularak gömülmektedir. Kadın mezarlarına ise doğurganlığı sembolize ettiği düşünülen yumurta bırakılmaktadır²²⁹.

Sonuç olarak mezarların yapımında ölen kişiye saygıyı ve saldırılara korunaklı olmasını görmekteyiz. Mezarlara yapılan bir saldırı savaş nedeni bile olabilmektedir. Mezarlar yapılırken ve ölülerin mezara yerleştirilmesi sırasında öteki dünya tasavvuru her dönem karşımıza çıkmaktadır. Kurganların yapımında özel bir işçilik vardır ve kazılar sonunda ortaya çıkmıştır. Eski Türklerin ata kültürüne verdikleri önem mezar yapılarında açıkça görülmektedir. Çalışmamızda halka ait mezar yapıları hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Fakat halktan insanların da sade bir mezara önemli eşyalarıyla gömüldüğünü düşünmekteyiz. Hükümdarın mezarına halktan insanlar da kürekle toprak atabilmekte ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış etmektedirler²³⁰.

Kurganların çeşitleri, içinden çıkarılan malzemeler ve buluntu yerlerine göre farklılık göstermektedir. Geniş bir çalışma alanını kapsamaması nedeniyle daha ayrıntılı olarak ele alınması gerektiği için çalışmamız içerisinde bu konu sınırlandırılarak yer verilmiştir.

²²⁸ Sümer, 45.

²²⁹ Baldick, 41.

²³⁰ İlhami Durmuş, Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları, **Akademik Bakış**, 2014 Cilt 8, Sayı 15, 22.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YOĞ TÖRENLERİ (YUĞ-YUG-YAS)

5.1. Yoğ Törenlerinin Uygulanışı ve İçeriği

Yas, geri dönüşü olmayan bir yolculuğa çıkanın ardındaki acının dışı vurumudur. Geri de kalan ağlamak ister, bağırarak ister kimi zaman gidenle bu uzun yolculukta beraber olmak ister. Bu kişisel tercih dışında toplumun da ölenin çevresinden beklentileri vardır. Ölenin yakınları, hısımları bazı kuralları yerine getirmelidir. Zamanı geldiğinde ritüellere uygun olarak yapılmayan yas törenleri, ölenin ruhunu rahatlatmak yerine ruhun insanlara kötülük yapmasına neden olur. Ruhun kötülük yapmasının engellenmesi, diğer tarafa yolcuğunun başarılı bir şekilde tamamlanmasını sağlamak için törenler eksiksiz bir biçimde yapılmak zorundadır.

“Türkçede yas adeti içinde değerlendirilen ölü gömme törenine ‘yoğ (yuğ)’ ve bu törende söylenen sözlere ‘sagu’ denilmektedir”²³¹. Bozkır coğrafyasında bu törenlerde ölen kişinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek için ağıtçıların tutulduğu bilinmektedir. Bu ağıtçıların özellikle kadınlardan oluştuğu bir diğer bilgidir. Yoğ törenine çevreden yoğcular ve sığıtıcılar da katılmaktadır²³².

Türkler ölüm olayından duydukları acıyı sakin karşılamamışlardır. Acı karşısında genellikle bağıra çağıra ağlanmakta, saçlar yolunmakta, yüzler bıçakla kesilmekte ve elbiseler yırtılmaktadır. Kesilen saç örgüleri cesetle beraber mezara koyulmaktadır²³³.

²³¹ Mehmet Ali Hacıgökmen, Türklerde Yas Adeti Temelleri ve Sonuçları, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan**, Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, Gül Küçükbezi (drl.), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2013, 395-396.

²³² Gökalp, 116.

²³³ Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, 177.

Yoğ törenlerinin toplumsal, siyasal ve dini işlevleri bulunmaktadır. Acının paylaşılması dışında toplumların kaynaşması, kişilerin tanışmaları, birlik ve beraberlik duygusunun oluşması ve gelişmesi için önemlidir. Komşu topluluk ve devletlerden törene katılmak için gelen elçiler diplomatik ilişkilerin kuvvetlendirilmesinde öncülük ederken kimi zamanda ilişkilerin başlaması için ilk adımı atmış olmaktadır.

Yoğ töreninde kurban edilen hayvan ya da hayvanların eti tüm misafirlerle birlikte tüketilir. Yoğ törenleri ölen kişilerin statüsünü ve gücünü de göstermesi bakımından çevreye sunulan bir gösteridir. Hükümdar için törenlerde kesilen hayvan sayısı, katılımcı sayısı ve diğer boy ve devletlerden gelen katılımcı ve hediyeler diplomatik sahada önemli bir güç teşkil etmektedir.

Ailelerin ve kişilerin tanışmasına vesile olan yoğ günü, erkekler ve kızlar güzel ve gösterişli giysilerini giyip mezarın başında buluşurlar. Gençler birbirini görüp beğenirse törenden döndükten hemen sonra kızın ailesine sağdıç gönderip evlenme teklifinde bulunur. Kızın yakınları genelde bu duruma rıza gösterir²³⁴. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta da ölüm törenlerinde evlenmemek şartı ile geleneğin uygulanmasıdır.

Yoğ süresi hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte yoğ süresi topluluktan topluluğa göre farklılıklar göstermektedir. Toplulukların kültürel farklılıkları, buldukları coğrafyalar, ölen kişinin cinsiyeti ve yas tutanların cinsiyeti yoğ süresini etkileyen faktörler arasındadır.

Yoğ töreninin ölümün hemen ardından yapılmayıp bir süre beklendikten sonra yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Fakat yoğ için ne kadar bir süre beklemek gerektiğine dair bilgiler değişkenlik gösterebilmektedir. Cenaze tarihi ve yoğ töreni tarihi hakkında en net bilgiler Bilge Kağan ve Kül Tigin'e ait kaynaklarda rastlanmaktadır. Çin yıllıklarından edinilen bilgiye göre; Eski Türkler naaşı yedi gün

²³⁴ Divitçioğlu, 90.

bekletir, bu süre sonunda cenaze töreni tarihi belirlenir. Mezar yerinin belirlenmesi için hazırlıklar yapılır. Genellikle kutsal olduğuna inanılan bir yere götürülür²³⁵.

Türk boylarında yasin süresi topluluktan topluluğa göre değişmektedir. Bu matem süresini ruhun uçma süresi belirlemektedir. Bazı boylarda yasin iki yıl sürdüğü bilinmekle birlikte Kırgızlarda bu süre bir yıl ve bu yılın sonunda ölenin karısının tekrar evlenebilmesi de doğal karşılanmıştır. Bunun yanı sıra yoğ törenlerinin kişinin ölüm yıl dönümlerinde de düzenlendiği bilinmektedir. Bunun nedeninin ise ölünün ruhunun tekrar gelebileceği düşüncesi oluşturur. Türkler ölümlerinin ruhlarının kabilelere ayrılarak dünyadaki torunlarının obaları çevresinde dolaştığına inanmaktadır²³⁶.

“Gök Türklerin yas törenlerine (yoğ) gelince: güzün ve kışın ölenlerin yoğu, ağaçlar güherdiği vakit; baharda ve yazın ölenlerin yoğu ise hazanda yapılırdı”. Kül Tigin’in yoğ töreni Orhun Yazıtları’nda ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

“Kül Tigin koyun yılqa yiti yiğirmike uçtı toquzunç ay yiti otuzqa yoğ ertürtümüz” (KT K-D).

(Kül Tigin koyun yılının on yedisinde uçtu [öldü]. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yoğu erdirdik).

“bunca qazganıp qağım qağan it yıl onunç ay altı otuzqa uça bardı lağzın yıl biçinç ay yiti otuzqa yoğ ertürdüm” (BK G 10). (Bunca kazanıp babam qağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında uçuverdi. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde yoğunu erdirdim”²³⁷.

Hesaplamaların doğru olduğu kabul edilirse, *“Kül Tigin Şubat 731’de ölmüş, yoğ töreni ise Kasım 731’de yapılmıştır”.* Bu iki tarih arasında yaklaşık olarak 9 ay beklenmesi konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir²³⁸. Bu konu hala netlik kazanamamıştır. Bu bekleme süresinin neden 9 ay olduğu konusundaki farklı görüşlerin kaynağı astrolojik olaylara, doğa olaylarına ve uzaktan gelen misafirlerin

²³⁵ Baykuzu, 8.

²³⁶ Aydemir, 794.

²³⁷ Divitçioğlu, 89.

²³⁸ Koçak, Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili, 75.

törene katılmasının beklenmesi gibi teorilere bağlanmıştır. Kül Tigin'in yoğ törenine uzaktan oldukça misafir gelmiştir.

Gök Türklerin komşularının tamamının katılımıyla gerçekleşen Kül Tigin'in cenaze törenine doğudan ve batıdan birçok temsilciler gelmiştir. Bu törene Kıtan ve Tatabılar temsilciler ile Uder'i göndermişlerdi. Çin İmparatoru ise değerli hediyelerle ve binlerce ipekli kumaş ile birlikte İşiyi Likeng yollamıştı. Bökün, Tatabı hükümdarını temsil etmek için törene katılmıştır. Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan tören için gelmişlerdir. *“Bilge'nin damadı da olan Türğiş (On-ok) Kaganından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge, onları temsilen katılırken Kırgız Kagan'ını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti”*. Mukan Kagan'a (572) yapıldığı gibi Kü Tigin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlenmiştir (1 Kasım 731).

Kül Tigin öldükten sonra ölen Bilge Kağan için düzenlenen tören hakkındaki bilgilere bakıldığında Bilge Kağan'ın ölüm tarihi ve tören tarihinin farklı olduğu görülmektedir. Kül Tigin'in cenaze töreninde olduğu gibi cenazeye çok sayıda kişi katılmıştır. Cenaze törenin 735 yılının 22 Haziran'ında yapıldığı ve oğlunun (İ-jan Kağan) Bilge Kağan için büyük bir cenaze töreni düzenlediğinden bahsedilmektedir.

Bilge Kağan'ın cenaze törenine Çinden Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelirken yanlarında hediye olarak bol miktarda altın, gümüş ve sandal ağacı getirmişlerdi. Cenaze töreninde insanlar saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı. Bilge Kağan'ın kitabesi ve süslemeleri Yollug Tegin tarafınan bir ay dört günde yazılmıştır. *“Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere ferman ile Li Ch'üan'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi”*²³⁹. Bilge Kağan'ın cenaze törenin de Kül Tigin'in cenaze törenine benzediği görülmektedir.

Gök Türkler hakkında bilgi veren kaynaklarda geçen bilgiler genel olarak aynıdır. Cesedin bir çadıra koyulup etrafında yedi tur dönülmesi, akrabalarının ölüye

²³⁹ Taşağıl, **Türk Model Devleti Gök Türkler**, 264-265.

sunulmak için at kurban etmesi, akrabaların ağlayıp yüzlerini bıçakla çizmesi, ölen için bir gün beklenip bindiği atın yakılması ve definden sonra ise kurban olarak sunulan at ya da koyun kafasının mezarın başına asılması gibi uygulamalar yoğ törenin önemli parçalarıdır²⁴⁰.

T'ang vakayinamesi, Kırgızların adetlerinden bahsederken; yas nedeniyle yüzlerini kesmezler. “Ölünün etrafını çevirip ağlarlar. Müteakiben yakarlar. Kemiklerini toplayıp üzerinden atlarlar. Mezarlarını yaparlar. Ondan sonra ağlama kesilir,” bilgisini vermektedir²⁴¹.

“Kapgan'ın (II. Gök Türk Devleti Hükümdarı) hatununu ölümü, onun geri dönmesine yol açtı. Çünkü hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu”. Kapgan Kağan'ın, On Oklar (Sarı Türgiş) üzerine olan seferinden bu yoğ töreni için geri dönmesi yoğ törenlerine katılımın ne kadar önemli olduğunu da kanıtıdır²⁴².

T'u-küeler (Türkler) hakkında bilgi veren Çin yıllıkları Şu'da ve Swei-Shu'Ya göre; Şu'da, ölü çadırının etrafında at üstünde 7 defa dönülmektedir. Çadırın giriş kısmına her varıldığında yüzler bıçakla kesilir ve gözyaşlarına kanlar karışır. Swei-Shu'da; çadırın etrafında 7 defa dolanılır, bağrılır ve inlenir. Yüzün ne zaman kesildiğine dair bilgi vermezken kan ve gözyaşının birbirine karıştığını söyler. Bunun 7 defa yapıldıktan sonra olduğunu belirtmektedir. İki Çin yıllığın verdiği bilgiler birbirini tamamlar niteliktedir. Gök Türklerin yoğ gelenekleri hakkında bilgi veren kaynaklarda da aynı ifadelere rastlanmaktadır.

Bizanslı elçi Valentin 576 yılında Dilzibul'un cenaze törenine katılmış fakat yas göstergesi olan yüzünü kesme adetine katılmadığı için ölen kağanın oğlu olan yeni hükümdar tarafından tepki gösterilmiştir. Türk Kağanı'nın ısrarları üzerine elçi ve beraberindekiler yüzlerini kesmek durumunda kalmıştır²⁴³.

572 yılında Çin elçisi Wang K'ing Türk Kağanı Mukan'ın (Muğan Doğu Gök Türk

²⁴⁰ Divitçioğlu, 70.

²⁴¹ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 89.

²⁴² Taşağıl, **Türk Model Devleti Gök Türkler**, 233.

²⁴³ Tryjarski, 164.

Kağanı) ölümü üzerine yas adetleri gereği yüzünü kesmesini istemesine rağmen Çinli Elçi Türklerin bu talebini red etmiştir.

Uygurlarda 750 yılında; Pi-chie Ch'ueh Kağan öldükten sonra Çinli eşi Uygur yasalarına uyarak yüzünü çizdi ve bağırarak ağladı²⁴⁴. Budist Sarı Uygurlarda yoğ üç yılın sonunda son merasim ile bitmektedir. Tören için misafirler ölü yemeğine verilmektedir. Ölenin oğulları misafirlerin huzurunda yas kıyafetlerini çıkarıp yeni elbiselerini giyerler. Bu uygulamalardan sonra yas sona ermektedir. Türkistan Kazakları (Eski Kırgızlar), ölen kişinin birinci yıl dönümünde ölü yemek verildikten sonra erkeklerden bir tanesi yas göstergesi olarak dikilen mızrağı kırmaya çalışır. Ölenin eşi ve kızları bu mızrağı kırdırmayaya uğraşır sonunda mızrak kırılır. Mızrağı kıran adama yeni bir kaftan hediye edilmektedir. *“Budist Sarı Uygurlarda yas süresince güzel elbiseler giymemek, süslü atlara binmemek, şarkı söylememek gerekir; tüm bu yasaklar son yas törenlerinden sonra üçüncü ölüm yıldönümünde sona erer”*²⁴⁵.

Batı Türkistan'daki Kazaklar (eski Kazaklar) yoğ törenlerinde çadırın etrafında üç dönüş yapmaktadır. Bu dönüşün ölümden hemen sonra mı yoksa defin sırasında mı olduğu belirtilmemiştir. *“Dönüşün, ölümden hemen sonra ve defin sırasında iki kez gerçekleştirildiğini belirten pek çok kaynak bulunmaktadır”*²⁴⁶.

Uygurların cenaze merasimleri hakkında bilgiler Çin kaynaklarında geçmektedir. Miladi 518 yılında Çinli gezgin Huy Sing ile Sun Yong, Luo Yang'dan yola çıkıp 519 yılında Odun'a (Hotan) gelmişler ve Odun'daki (Hotan) cenaze törenlerini şöyle anlatmaktadırlar; *Eski Uygurlarda cesedin konulduğu çadırın etrafında yedi defa dolaşılır, yas tutanlar bıçakla alınlarını çizip kan akıtarak ağlardı. Sonra ölen adamın cesedi ateşte yakılır, cesedin külü yere gömülürdü. Sık sık anmak için yanına put dikilirdi. Ağıt yakanlar saçlarını kesip, yüzünü boyarlardı*²⁴⁷. Uygun bir gün bekleyip ölü'nün bindiği atı yakarlar... (Ölü mezara defnedildikten sonra) kurban olarak ya koyun ya da at kafasını mezarın başına asarlar. Kaynaklarda geçen diğer

²⁴⁴ Divitçioğlu, 70-71.

²⁴⁵ Tryjarski, 154.

²⁴⁶ Tryjarski, 165.

²⁴⁷ Koçak, Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili, 74.

bir anlatım ise Uygurların ölümlerini gömdüklerinden bahsederken, mezarlarına “sin” (Çince-ts’in) ve mezarlıklarına “sinleg” denildiği yazmaktadır²⁴⁸. Çin kaynaklarından öğrenilen diğer bir bilgiye göre Çinli kaynaklar Uygur savaşçılarının ayakta ve silahlı gömüldüklerini belirtir²⁴⁹.

Çin kaynakları Uygurların VIII. yüzyıl ortalarında hala dul kadınları kocalarının yanına diri diri gömdükleri bilgisini verirken bunun kadına bakacak erkek çocuk olmadığı zaman yapıldığını ekler.

Kaynaklarda kocası Uygur Kağan’ı olan bir Çinli Prenses kocasının yanına mezara girmesi için zorlanmış ancak Çinli prensesin yas tutma geleneğine bağlı kalmak için kocasının mezarına girmediği görülmektedir. Bunun üzerine Çinli prensesin eşinin ölümü üzerine yüzünü keserek, bağırarak ağladığı yas geleneklerini icra ettiği kaynaklarda geçmektedir. Hatta bu Çinli prensesin hiç oğlu olmadığı için de Çin’e dönmesine de izin verildiğine ulaşılmaktadır. Benzer bir durum Uygur Kağan’ın ziyarete gelen Çinli bir prenses yas tuttuğu için hakanın çadırı önünde gerçekleşen tören dansına katılmamıştır²⁵⁰.

Avrupa Hun Devleti Hükümdarı Atilla’nın eşi İldiko ile evlilik törenlerinin gerçekleştiği günün gecesi fazla yemek ve içkiden eceliyle öldüğü muhafızları tarafından anlaşılmıştır. Kralın ölüm haberi halkına duyurulmuş. Krallarının öldüğü haberini alan Hunlar yoğ geleneklerine uygun olarak acılarını saçlarını keserek ve yüzlerine derin yaralar açarak göstermişlerdir. Atilla için erkekler kanlarını akıtarak acılarını gösterirken kadınların da gözyaşı dökerek feryat ettiği anlatılmaktadır²⁵¹. Atilla’nın ölümü halkı için derin bir üzüntü kaynağı olurken kadın ve erkeklerin de yoğ törenine katıldıklarını göstermesi sebebiyle önemlidir. Avrupa Hun Devleti Hükümdarı Atilla’nın cenaze töreni bozkır geleneğinin devamı hakkında bilgi vermektedir. Bu cenaze töreninde büyük savaşçı Atilla için kadınların saçlarının bir kısmını kesip, yüzlerinde derin yaralar açmışlardır. Erkeklerin de kadınlar gibi

²⁴⁸ Divitçioğlu, 70-88.

²⁴⁹ Tryjarski, 194.

²⁵⁰ Baldick, 57-58.

²⁵¹ Manole Neagoe, **Bozkır’ın Üç Atlısı Atilla-Cengiz Han-Timur**, Müstecip Ülküsal (çev.), İstanbul: Çatı Kitapları, 2004, 52-53.

kan dökerek ağladıkları bilinmektedir²⁵².

Gök Türkler Devri'nde ölüyü anma töreni (yoğ) mezar üzerine yapılan ölünün heykelinin ve tapınağın yanında yapılmaktaydı. Bu gelenek 12-13-14. yüzyıllarda Şamanist ve Hristiyan Kıpçaklarda da görülmektedir²⁵³. Bilge Kağan'ın mezar anıt alanında bulunan Bilge Kağan ve eşini tasvir eden heykeller ile Kül Tigin anıt alanında bulunan heykeller ve sembolik mezarlar bu durumun en açık örneklerindedir.

*Shih Lo*²⁵⁴, hastalandığında vasiyetini yazdırmıştır. Bu vasiyete bakıldığında Hun yoğ geleneklerinin devamı hissedilir.

Bu vasiyette Shih Lo ölümünden sonra üç gün içinde gömülme, cenaze törenine katılacak uzaktan gelen memurların tören için özel kıyafetler yerine sıradan kıyafetler giymelerini istemiştir. İnsanlarında günlük kıyafetleri giymelerini istemiştir. Bunun devamında Shih Lo, yas geleneklerine de farklı bir boyut getirerek kendi cenaze töreninde insanları kısıtlamamış; evlenme, kurban kesme, içki içme ve et yeme gibi durumların devam etmesini istemiştir. Subay ve komutanların cenaze için görevlerini bırakıp gelmemeleri sıradan bir cenaze aracı ile mezarına hiçbir değerli eşya koyulmadan defnedilmeyi istediğini yazmış. Bu isteklerini de oğlu Ta-ya'nın küçük yaşta olduğunu ve yapamayacağını belirterek memurların yardımını talep etmiştir²⁵⁵.

5.2. Yoğ'un Önemli Göstergeleri

Ölen kişinin yakınlarının yoğ döneminde olduklarını belirten çeşitli işaretler bulunmaktadır. Bu işaretler çevredeki insanlar tarafından fark edilerek yaslı olanların acılarına ortak olmayı kimi zaman da dışardan gelen misafirlerin yas çadırını (yerini) kolay bulmalarını sağlamaktadır.

²⁵² Tryjarski, 163-164.

²⁵³ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 61.

²⁵⁴ Liu Yao'nın başına geçtiği ilk Chao devletine isyan ederek doğuda "Sonraki Chao" (M.S. 319-352) adında başka bir Hun devleti kuran Shih Lo, hükümdar ailesinden değil, halktan bir liderdi. Ayrıntılı bilgi için; Baykuzu, 7-8.

²⁵⁵ Baykuzu, 7-8.

Yoğ göstergeleri değişkenlik göstermekle birlikte karşımıza en çok yoğ rengi ve elbisesi, saçların kesilmesi çıkmaktadır. Diğer bir yoğ göstergesi olarak yüzün tırmalanması ya da bir bıçakla çizilmesi geleneğinin ise (laserayon) Türkler tarafından, Doğu İnan Sarmatlarından alındığı düşünölmektedir²⁵⁶.

Bu göstergelere ek olarak tullama²⁵⁷ geleneği ve at kurbanı geleneği yoğ göstergeleri arasında ayrı bir yere sahiptir. At, ölü ritüellerinin her anında karşımıza çıkan önemli bir unsurdur. At, kimi zaman kuyruğunun kesilmesi kimi zaman da kurban edilmesi ile yoğ merasimlerinde yer almaktadır.

5.2.1. Yoğ Rengi Ve Yoğ Elbisesi

Kişilerin sevdiklerinin üzüntüsünü dışa vurma isteği yas tutmalarına yol açmıştır. Giyilen kıyafetler, kıyafetlerin renkleri ya da yapılan saç şekilleriyle kişinin yasta olduğu söylenmeden gösterilmeye çalışılmıştır. Bu göstergelerin altında acıyı paylaşmak ve acılarına saygı duyulmasının isteği yatmaktadır. İnsan psikolojisi açısından bakıldığında böyle bir istek pek de anormal görünmemektedir.

Bölgesel, kültürel ve ekonomik şartlar düşünöldüğünde yoğ rengi ve elbiselerinde farklılıklarla karşılaşılmıştır. “*Oğuzlarda yas rengi siyahtır*”.

Milletlerarasındaki etkileşim de yas rengi üzerinde etkili olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Türklerin siyah olan yas renginin Çinli komşularının etkisiyle beyaza dönüştüğü bilinmektedir. Çin etkisi nedeniyle Batı Türkleri’nde, Sarı Uygurlar’da ve Çin’e yakın bölgelerdeki Türk topluluklarında yas rengi olarak beyazın kullanıldığı belirtilmektedir. Ancak Hiung-nular’ın yoğ törenlerine özgü kıyafetlerinin ya da yasa özgü bir renklerinin bulunmadığı Çin kaynaklarında geçmiş ve bu durum Çinliler tarafından ilginç olarak kabul edilmiştir²⁵⁸.

²⁵⁶ Tryjarski, 166.

²⁵⁷ Ölen kişiye ait atın kuyruğunun kesilmesine tullama (dullama) denilmektedir. Ahmet Yılmaz- Ali Toraman, Türk Kültüründe At Kuyruğu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler, **History Studies**, 12/3, Haziran 2020, 752.

²⁵⁸ Tryjarski, 151.

Yas rengi olarak siyah rengin tercih edilmesinin yanı sıra bu elbiselerin giyiliş şekillerinde de yas zamanlarında farklılık yapıldığı bilinmektedir. “Ayrıca, ölü gömme töreni esnasında elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek, atlara ters binmek, ağıt söylerken ters oturmak yas geleneğiydi”²⁵⁹. Yapılanların ters olarak yapılması bu dünyada yapılanların diğer dünyada tam tersi olacağı inancıdır. Türkler bu uygulamalarla başka bir dünyanın varlığını kabul etmiş ve ölünün öteki dünyada rahat etmesini önemsemişlerdir.

5.2.2. Saçın Sembolleşmesi

Eski Türklerde yasin önemli simgelerinden biri de “saç” tır. Saç üzüntüyü ve kaygıyı simgelemesi nedeniyle bazı toplumlarda yoğ dönemlerinde kesilmiş bazı toplumlarda ise yoğ zamanında saç kesimi ölümü çağrıştırdığı için uygun görülmemiştir²⁶⁰.

Eski Türk inancına göre kocası ölen kadın saç örgülerini açarak saçlarını dağıtıp keser ve kestiği saçlarını ölen kocasının göğsüne bırakırdı²⁶¹. Bunun yanında erkeklerin de traş olmamaları eski Türklerde yas göstergeleri arasında yer almaktadır²⁶².

Hunlarda ölenin eşlerinin yanı sıra kızları da saç kesme adetine katılabilmektedir²⁶³. “Orhun Yazıtlar’ından edinilen bilgiye göre Gök Türklerde de yas döneminde saçlar kesilmekteydi. Gök Türklerde beylerin saçlarını sadece matem dönemlerinde kestiği görülmektedir”. X. asırda Türk Bulgarları’nın yoğ dönemlerinde saçlarını kestikleri kaynaklardan öğrenilmektedir. Hun dönemine ait kurganlardan çıkarılan saç örgüleri Hunlar da yoğ işareti olarak saçların kesildiğinin en güzel örneklerindedir. “Noyin Ula’da Hunlar’a ait bir mezardan, ipek örtülere sarılı 17 saç örgüsü çıkmıştır. Gök Türk Dönemi kurganları buluntularında da saç örgülerine rastlanması geleneğin

²⁵⁹ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri II*, 173.

²⁶⁰ Mehibe Şahbaz, İslamiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XLVI, 2020, 1503.

²⁶¹ Şahbaz, 1496-1500.

²⁶² Tryjarski, 154.

²⁶³ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri II*, 177.

*devam ettiğinin bir göstergesidir*²⁶⁴. Kurganlardan çıkarılan saç buluntuları da bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Uygur geleneklerinde dulluğun işareti (cuvan) olarak kadınlar saçlarını beş, yedi ve dokuz gibi tekli sayılarda örerler ve bu saça da balacık saç adını verilmekteydi. *“Türklere ait olan Manas destanında Manas’ın ölümü üzerine karısı Kanıkey’in saçını çözerek, bağlayarak ve yüzünü yırtarak yas tuttuğundan bahsetmektedir*²⁶⁵.

Kaynaklarda saçın taranmasına dair pek çok bilgi olmasına rağmen uygulamalarda saçın taranmasına özgü bir içerik karşımıza nadir çıkmaktadır. Turfan kayıtlara geçmiş bir belgede bu konu ile ilgili ölmüş bir kadının saçlarının taranıp göğsünün üzerine serilmiş olduğu geçmektedir²⁶⁶.

Mezar buluntuları içerisine saç bırakma adetinin örneklerinden biri olan Oğlaktı mezarları içerisinde kumral renkli saç örgülerine rastlanmıştır²⁶⁷.

Avrupa Hunları’nın Hükümdarı Atilla’nın ölümü üzerine halkının yas geleneklerine uygun olarak saçlarını kesip, yüzlerinde derin yaralar açtıkları bilinmektedir²⁶⁸.

Kadınlar için saçlarının ne kadar değerli olduğu günümüzdeki örnekleriyle de fark edilir niteliktedir. Böyle değerli bir parçadan geçici bir süre vazgeçmek acının ne kadar etkili olduğunu göstermesinin yanı sıra yoğ törenlerini önemini de vurgulamaktadır. Bozkır kültürünün bu kadim geleneği, özellikler kadınlarının saçlarını keserek mezara bırakması Anadolu topraklarına kadar taşınmıştır.

5.3. Tullama Geleneği ve At Kurbanı

At; Türk siyasi, sosyal, kültürel ve dini hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Dünyevi hayatta vazgeçemediği atından, kişi öldüğünde de vazgeçememektedir.

²⁶⁴ Şahbaz, 1496-1500.

²⁶⁵ Şahbaz, 1498-1502.

²⁶⁶ Tryjarski, 177.

²⁶⁷ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 87-88.

²⁶⁸ Baldick, 38-39.

Hayatın bu kadar içerisinde yer alan atın yoğ adetleri içerisinde yer alması pek de yadırganacak bir durum olmasa gerektir.

Türklerde atların kuyruk ve yelelerinin kesilmesi yas göstergesidir. Bunun yanında kuyruğun bağlanması da at kurbanında, atın ölüme hazırlanması aşamasında karşımıza çıkmaktadır. Atların kuyruklarının bağlanması savaşlarda ve ölüm uygulamalarında farklı zamanlarda karşımıza çıkmaktadır. Kurban edilen atların aygır olanları tercih edilmektedir²⁶⁹.

Dullama (tullama) olarak bilinen; ölen kişinin ya da savaşa gidecek erin atının kuyruğunun kesilmesi uygulamasının temelde yapılış nedeni; ölenin eşi gibi atının da dul kaldığını göstermek ve savaşa giden erin de vatana ve millete canlarının feda olduğunu sembolize etmektedir.

At kuyruğu önemli yoğ işaretleri arasında yer almaktadır. At kuyruğu bağlama geleneğinin Gök Türk Devleti'nde hanedan üyelerinde görüldüğü belirtilmelidir. Uygur Dönemi'ne ait resim ve tasvirlerden anlaşıldığına göre bu gelenek devam etmiştir.

At kalıntıları ilk olarak Afanesyova kültüründe görülmektedir. İlk dönem at kalıntıları incelendiğinde bu dönemde kullanılan atların gıda maddesi olarak tercih edildiği ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra atların binek amaçlı ve yük taşıma hayvanı olarak kullanıldığına dair izlere de rastlanmaktadır. Andronova (MÖ.1700-MÖ.800) kültür dönemi at gömü ve buluntuları, atın savaşlarda kullanıldığını göstermektedir. Bu dönem at gömülerinde ata ait kemiklerin ve yer yer atın tamamının gömüldüğü kurganlar mevcuttur. Atın kurganlara gömülmesi maddi ve manevi hayatın içinde önemli bir yerinin olduğunun kanıtıdır. İskit Dönemi itibariyle kurban edilecek atın önce kuyruğunun kesildiği arkeologlar tarafından kaydedilmiştir.

İbn-i Fadlan'ın naklettiğine göre, Oğuzların yoğ alametleri arasında ölen kişinin hayvanlarından bazılarının öldürüldüğü ve bunların kuyruğu, başı, derisi ve

²⁶⁹ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih*, 69.

ayaklarının bir sıraya geçirilerek mezarın başına dikildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Oğuzlarda at kuyruğunun direkt mezara gömülmesi uygulaması yerine kuyruğun mezarın başına dikilmesi karşımıza çıkmaktadır.

Pazırık kurganı at kalıntıları ve kuyruklarının durumuna baktığımızda: beşinci Pazırık kurganında bulunan 9 adet atın tamamının yelelerinin kısaltılmış ve uçlarından kesilmiş olduğu anlaşılmıştır. Kuyruklarının ise uçlarından kesildiği geri kalan kısımlarının örülerek üç kuşaklı bir melik haline getirildiği görülmüştür. Altın plakalı deri örtülerin kuyrukların orta kısmına yerleştirildiği de detaylar arasında yer almaktadır. Buluntular arasında yer ahşap dört tekerlekli at arabası üzerine serili bir dikdörtgen halı üzerindeki geyik, yaprak ve çeşitli desenler dışında kenarlarında atlı binici tasvirleri yer almaktadır. Halının her bir kenarında yedi tane olmak üzere toplamda 28 tane atlı binici tasviri bulunmaktadır. Atlı binici figürlerinde bulunan atların yeleleri kısaltılmış ve uçlarından kesilmiş adeta traş edilmiş gibi gözükmektedir. Beşinci Pazırık kurganında bulunan atların kuyrukları ile halı üzerindeki at kesenlerindeki kuyrukların aynı durumda olduğu görülmektedir²⁷⁰. Pazırık kurganı at buluntularında dikkate değer diğer bir durum ise atların kulaklarının kesik olmasıdır. At nişanlarının farklı olması bu atların farklı boylardan kurban hediyesi olarak gönderildiğini işaret etmektedir²⁷¹.

Ukok platosundaki Ak Alaha Kurgan buluntularında atların kuyrukları örülerek uç kısımlarından bağlanmış, yeleleri de üst kısmından kesilerek kısaltılmıştır²⁷². Berel Kurganı'nda 16 adet at cesedi bulunmuştur²⁷³.

Dede Korkut Hikayeleri'nde İslam dini ile eski Türk geleneklerinin kaynaşmış izlerini görmek mümkündür. Bu hikayeler de yoğ gelenekleri içerisinde at kurbanı ve at kuyruğu kesme adeti açıkça işlenmiştir²⁷⁴.

²⁷⁰ Yılmaz ve Toraman, 747-752.

²⁷¹ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 69.

²⁷² Yılmaz ve Toraman, 750.

²⁷³ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih**, 73.

²⁷⁴ İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, 153.

5.4. Yoğ Aşı (Ölü Aşı)

Türklerde, ölümlere aş verme geleneği cenaze, defin ve yoğ törenlerinde karşımıza çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un tarifıyla “*yuğ basan*”, *denilen ve ölü gömüldükten sonra yenilen yemektir*²⁷⁵. Aş-yoğ tören süresi, topluluktan topluluğa değişiklik göstermekte olup, genellikle ölümün birinci yılına rastlayan yaz aylarında yapılmaktadır²⁷⁶. “*Defin töreni ve ölümler kültürüyle bağlı en eski ve iptidai törenlerden biri ‘ölü aşı’ denen törendir. Türkçede ‘yoğ (yog)’, matem, yas, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek demektir*”²⁷⁷.

Abdülkadir İnan'a göre, ölü aşı geleneğinin en ilkel şekli, bazı Altay orman kavimlerinde görüldüğü üzere doğrudan ölünün kendisine yemek vermek şeklinde olmuştur. İlerleyen zamanlarda bu gelenek ölünün ruhuna ateş tanrısı vasıtasıyla yemek göndermek, kurban sunmak ve ölünün ruhunun da katıldığı düşünülen ziyafetler düzenlemek, kurban kesmek şeklini almıştır²⁷⁸.

Mezarlara çömlek içinde ölü aşı bırakma geleneği Karasuk, Tagar-Taştık, İskitler ve Hunlardan sonra erken dönem Türk mezarlarında da devam etmiştir. “*Dağlık Altay bölgesinde erken Türklere ait Boratal, Kalbaktaş, Yustid, Balık-sook, Bike, Kudirge, Tuekta gibi atlı gömü uygulamasının yapıldığı erkek ve kadın mezar gruplarından kilden yapılmış çömlekler elde edilmiştir*”. Bu mezarlarda bulunan vazoların, süt ya da alkollü içecek için mezara bırakılan kaplar olduğu düşünülmektedir²⁷⁹.

“*Avarlar, Mezarlara ahiret yolculuğu için kaplar içinde yemek de koyarlardı*”. Avarlar, mezarlarında bozkır ölü aşı kültürünü izlerini devam ettirmişlerdir²⁸⁰.

Ölü aşının ilk izlerini İskitler'de görmekteyiz. Herodotos'ta İskit geleneğinde ölünün önüne yemeklerin hepsinden birer parça konulduğu bilgisini verir. İskitlerde defin işleminden önce ölü arabayla akrabalarına götürülür. Akrabalar, ölü arabasının

²⁷⁵ Onay, 486.

²⁷⁶ Kocasavaş, 71.

²⁷⁷ Aydemir, 794.

²⁷⁸ Kocasavaş, 71.

²⁷⁹ Yıldırım, 626-627.

²⁸⁰ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 269.

yanında gelenlere yemek verirler. “İskitlerde ölüm günü ile defin günü arasında 40 günlük bir zamanın geçtiğini kaynaklar bildirmektedir”. İskitlerde defin esnasında yemek verildiği ve bu yemek ölünün bağlı olduğu boyunun tüm üyeleri ve halkın katılımıyla gerçekleştirilmekteydi²⁸¹. İskitler gibi Hunlar da at kurban eder. Bir hükümdar öldüğünde hayvan olmayan adaklar da sunulabilir. “Bütün bir ordu cenazeye pirinç ve şarap vermek için toplanır”. Kuman geleneklerinde yas tutanlar ölünün yemesi için et ve kımız bırakırdı²⁸².

Eski Türklerde ölü aşı vermek önemli sayılmıştır. Bu gelenek, bize ölümden sonraki bir hayata inancın olduğunu da kanıtlamaktadır. İlk Çağlar’da ölü aşı ölünün kendisine verilirken zamanla uygulamadaki değişikliklerle misafirlere ölünün ruhu için verilmeye başlanmıştır. “Bu uygulamanın Gök Türk Dönemi kurganları (VI-X. y.y) örnekleri arasında yer alan I. Markeolov Mıs mezar grubunun 5. Kurganında ölen kişi için bırakılmış yemek kalıntıları ve kap kaçak buluntularına rastlanmıştır²⁸³.

İbn Fadlan’ın verdiği bilgiye göre, “Oğuzlar ‘ölü aşı’ için yüzden iki yüz başa kadar at keserdi”. Bu törenin kalabalık oluşu aynı zamanda ölen kişinin saygınlığının da göstergesidir. Hayvan cinsinde de erkekler seçilirdi (koyundan koç, deveden buğra, attan aygır). Yenilen koç, koyun ve atların başları, ayakları ve derileri mezarın üzerinde bulunan sııklara asılmaktadır. “Onların inanişına göre, ölen cennete etleri yenilen ve derileri sııklara asılan bu atlar ile gidecekti. Bu uygulama yapılmadığı takdirde ölenin cennet yolculuğunu yürüyerek yapacağına inanılırdı”. Bu yolculuğun rahat ve hızlı olması için bu merasimin yapılması gereklidir.

Kurban edilen atın yanında başka bir atın da kesilerek eti yendikten sonra derisi samanla doldurulup sııklara geçirilip mezarın başına dikilmektedir. Altaylılar ve Yakutlarda da kurban kesilen atın derisi dört sıığa geçirilip at şekli verildikten sonra mezara dikilmiştir. Radloff’ un verdiği bilgiye göre, Altaylılar ölüyü tam giyinik haliyle mezara koyduktan sonra, çıkacağı yolculuk için yanına torba ile yiyecek yerleştirirlermiş, ölü ile birlikte bindiği atı da gömmüşlerdir. Plano Carpini, *Orta Asya’da yaptığı gezilerde, ölünün yanına çanak dolusu et ve bir testi dolusu kımız*

²⁸¹ Onay, 486.

²⁸² Baldick, 34-68.

²⁸³ Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, 232.

konulduğunu, öteki dünyada sütünü içmesi için tayı ile bir kısırak ve binebilmesi için de eyerle gemi kuşatılmış vaziyette bir atın konulduğunu belirtmiştir”²⁸⁴.

Hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet etkisinin izlerini içinde barındıran Dede Korkut Kitabı’nda ölüye aş verme geleneğinin izleri görülmektedir. Oğuz boylarının geleneklerinden bahseden Dede Korkut da, “*Uruz’un babası Kazan Bey’e soylamsında menüm anam menüm için kayırmazsun; bir ay baksun, bir ayda varmazısam iki ay baksun; iki ayda varmazısam üç ay baksun; üç ayda varmazısam öldüğümü ol vakit bilsun, aygır atum boğazlayup aşum versün*” denir. Dede Korkut’un başka bir hikayesinde; Uşun Koca’nın oğlu Segrek, kardeşini kurtarmak için yola çıkarken eşine, “... *gelmezisem ol vakit menüm öldüğümü bilesin aygır atum boğazlayup aşum vergil*”. Salur Kazan’ın tutsak oluşunun anlatıldığı hikayede ise Kazan Bey tekfurun kendisini zindanda ziyarete gelen eşiyile konuşurken “*ölülerüne aş verdüğün vakit ellerinden aluram,*” der²⁸⁵. Hikayelerde ölü aş için ölen kişinin sahip olduğu atın kesilmesi Türklerde yaygın olarak görülmektedir. Ölü aş için kesilen atın cinsinin aygır tercih edilmesi gibi ölüye ve misafirlere verilen değerinde bir göstergesidir. Hikayelerde geçen bilgilerin eski Türk tarihi hakkında bilgi veren kaynaklarla örtüştüğü bir gerçektir.

Yoğ-aşı törenlerinde belirli kurallar çerçevesinde içki içilmektedir. Cenaze törenlerinde ve ölüyü anmak için verilen ziyafetlerde içki yine belirli törelere uyularak içilmektedir. Yoğ aş ve yoğ töreninde düğün vb. törenlerde kullanılan kaplar kullanılmadır²⁸⁶. Törenlere yoğun bir katılım olduğundan törenlerde kullanılan kadehlerin ve kapların muhtemelen büyük kaseler şeklinde olduğu düşünülmektedir.

Bozkırda başsağılığına gelen yakınların ölenin ailesine gıda ürünlerinden, oluşan sungular getirmesi hatırşinas bir görevdir. Akrabalardan ve komşu devletlerden gönderilen hediyelerin ölenin ailesine verilmek için mi yoksa ölenin ruhu için mi getirildiği konusunda açık bilgiler bulunmamaktadır²⁸⁷. Ölen için kurban edilen

²⁸⁴ Kocasavaş, 71.

²⁸⁵ Orhan Şaik Gökyay, **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007, 1098.

²⁸⁶ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş 4**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, 173.

²⁸⁷ Tryjarski, 167-168.

hayvanların iki amaca hizmet ettiğini kabul etmek daha doğru olacaktır. Kesilen kurbanlar ölenin ruhunun insanlara zarar vermesini önlemek, diğer yaşamında huzur bulması amacını taşıırken diğer bir yönden ise kurban edilen hayvanın etinin genel olarak misafirlerle birlikte tüketilmesi ev halkının misafirler için yoğ aş yükünü hafifletmektedir. Bu durum ölenin ailesi için bir tür destek olarak da düşünülebilir.

Yoğ aşında ne tür yemekler sunulmaktadır kesin olarak bilinmemekle birlikte bozkırın vazgeçilmez gıdası olan etin, içki olarak da kımızın ilk sırada yer alması uygundur. Aileler maddi imkanlarına göre aş verme geleneğini sürdürmektedir. Ölü aş farklı formlara bürünse de bozkır Türk halklarının genelinde görülmüştür.

5.5. Sagu / Ağıt/ Sıgt

Ağıt, yaşanan acının sözcüklerle dışa vurumudur. Bazı topluluklarda sagu, doğal bir gereksinimin yanı sıra bir görevdir. Sözlü Türk edebiyatında sagu, söylendiği dönemin özelliklerini de içinde barındırır. Türkler’de sagu söyleme geleneğinin varlığı bilinse de ilk örneği bilinmemekle birlikte edebiyatımızda elimize ulaşan tek sagu olarak karşımıza Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lügat-ı Türk adlı eserinde yer alan Alp Er Tunga’nın ölümü üzerine duyulan üzüntüyü dile getirmek için söylenmiş Alp Er Tunga sagusu çıkmaktadır. “*Türklerde ve Oğuzlarda ağıt yakma geleneğinin XI-XII. yüzyıllarda da devam ettiğini bu bilgilerde de görebilmekteyiz*”²⁸⁸.

ALP ER TONĞA SAGUSU

Günümüz Türkçesiyle

Alp Er Tonğa öldi mü

Alp Er Tunga Öldü mü ?

Isız ajun kaldı mu

Kötü dünya kaldı mı ?

Ödleğ öçin aldı mu

Felek öcünü aldı mı ?

Emdi yürek yırtılır

Şimdi yürekler yırtılır.

Ödleğ yarag közetti

Felek fırsat gözetti,

Oğrı tuzak uzattı

Gizli tuzak uzattı,

²⁸⁸ Hacıgökmen, 396.

*Begler begin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur*

*Uluşup eren börleyü
Yırtıp yaka urlayu
Sıkıp üni yırlayu
Sıgtap Közi örtülür*

*Begler atın argurup
Kadgu anı turgurup
Menzi yüzi sargarıp
Körküm anar türülür*

*Ödlek arıg kevredi
Yunçığ yavuz tavradı
Erdem yeme savradı
Ajun beyi çertilür*

*Ödlek küni tavratur
Yalnuq küçin kevretür
Erdin ajun sevitür
Kaçsa takı ertilür*

*Bilge böğü yunçıdı
Ajun atı yençıdı
Erdem eti tinçıdı
Yerge tegip sürtülür*

*Ögreyüki mundag ok
Munda adın tıldağ ok
Atsa ajun ograp ok
Taglar başı ketilür*

*Beyler beyini şaşırtdı,
Kaçsa nasıl kurtulur?*

*Uludu erler Kurtça,
Bağırıp yırttilar yaka,
Feryat sesi çıka çıka
Yaştan gözler örtülür.*

*Beyler atlarını yordular,
Kaygıdan perişan oldular.
Beniz ve yüz sarardılar,
Sanki sarı safran sürülür.*

*Zamane hep bozludu,
Zayıf kötü güçlü oldu,
Erdem ise azaldı,
Acun beyi yok olur.*

*Felek günü davrandırır,
İnsan gücünü gevretir,
Erdem cihan boşaltır,
Ne kadar kaçsa er ölür.*

*Bilge bilgin yoksullaştı,
Acun atı azgınlaştı,
Erdem eti çürükleştı,
Yere değıp sürtülür.*

*Onun âdeti hep böyle,
Bundan başkası bahane,
Acun gelip ok atsa,
Dağlar başı kertilir.*

*Könlüm için örtedi
Yatmış başıg kartadı
Keçmiş ödüg irtedi
Tün kün keçip irtelür*

*Gönlüm içini yaktı,
Yatmış yarayı kaşdı,
Geçmiş günleri aradı,
Günler geçer, sonra aranır²⁸⁹*

Alp Er Tunga sagusu ağıt türünün özelliklerini yansıtmaları ve dönemi anlatması açısından oldukça önemlidir. İskit (Saka) hükümdarı Alp Er Tunga'nın düşman tarafından öldürülmesi, halkını ve sevenlerini yasa boğmuştur. Hükümdara olan sevgi dile gelmiş ve Alp Er Tunga sagusu ortaya çıkmıştır. Sagunun sözlerinden de anlaşılacağı üzere Alp Er Tunga hakkında söylenen her şey ile ölen kişinin iyi yönlerini öne çıkarmak amaçlanmıştır. Erdemli bir insan olduğu, düşmanlarını dize getirdiği dizelerde yer alırken, ölümün kaçınılmaz olduğu da vurgulanmaktadır. Erkeklerin uluyarak ağlaması, bize yağ törenlerinde erkeklerin de sesli olarak ağıt yaktıklarını göstermektedir. Alp Er Tunga'nın ölümüyle düzenin bozulduğu da sagu da yer almaktadır. Verilen bu bilgilerden yola çıkarak sagunun kağanın ölümünden sonra yazılmış olduğu tahmin edilebilir. Bu nedenle kağan öldükten bir süre sonra yağ töreninin yapıldığı veyahut bu sagunun anma töreninde yakıldığını düşünmek daha uygun olacaktır. Bu da bize kağanın ölümü ile yağ töreni arasında zaman aralığı olduğunu göstermektedir. Alp Er Tunga sagusu Divan-ı Lugati Türk vasıtasıyla parça parça birleştirilerek bir bütün haline getirilmiştir ve günümüze ulaşmıştır.

Ağıtlar sözlerden oluşurken yanında bağıriş, çağırış ve inlemelerle bütünleşir. Kadın ve erkeklerin ağıtları farklılık gösterir. Toplumlar genel olarak kadınların ağıtlarını daha değerli saymaktadır. Erkeklerin ağlaması kimi kavimlerde beklenirken kimilerinde hoş karşılanmaz²⁹⁰. Kaynaklarda eski Türklerde ağıtçıların varlığından söz edilirken ağıtçılara "sığıtçı" denilmekteydi. Çevre halklardan da elçilerle beraber yağçı ve sığıtçılar cenaze törenine katılarak hükümdar için ağlayıp sızlanmakla

²⁸⁹ Koçak, **Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları**, 108-110.

²⁹⁰ Tryjarski, 158-159.

görevlerini icra etmektedir²⁹¹. İstemi Kağan, Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yoğ töreninde de komşu devletlerden ağıtçı ve sığıtçıların geldiği bilinmektedir.²⁹²

Eski Kırgızlarda ölenin ailesindeki kadınlar özel bir çadırda toplanarak yas şarkıları, ağlama ve yakınma gibi ritüelleri yerine getirmekten sorumlu kişilerdir. Dövünecek durumu olmayan cenaze yakınları ise ağıtçı kadınlar çağırmaktadır. Çuvaşlarda da ağıtçı kadınların varlığından bahsedilmektedir²⁹³.

Yoğ törenlerinde ağıtçı kadınların sagu söyledikleri sırada oturuş şekillerinde de topluluktan topluluğa farklılıklar gözlendiği kaynaklarda geçmektedir. Ağıt yakmak amacıyla getirilen bu kadınların yüzlerini göstermek istememe düşüncesinden ötürü farklı oturuş şekilleri sergiledikleri düşünülmektedir. *“Kırgız ve Kazak Türklerinde yas esnasında ağıt söylenirken yere ters oturulmaktaydı”*²⁹⁴.

731 yılında “Kül Tigin’in cenaze töreninde ağabeyi II. Gök Türk Devleti Kağanı Bilge Kağan, onun adına diktirdiği kitabesinde kardeşim Kül Tigin vefat etti. *“Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak diye düşündüm”* diyerek kendi üzüntüsünü belirtmiş aynı zamanda halkının da yasta olduğunu vurgulamıştır²⁹⁵. Bilge Kağan'ın bu sözlerini ağıt olarak düşünmek daha yerinde olacaktır.

Yakutlar, Kumandinler, Tuvalılar ve Tofalar; ölüleri evde bulunduğu süre zarfında ağıt yakmışlardır. Tuvalı şamanlarda ölüm anıyla başlayan ağıt, ölü çadırdan çıkarılıncaya kadar devam etmektedir. Çadırdan çıkarılma anı esnasında ağıtlardaki ses tonunun arttığı bilinmektedir.

²⁹¹ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları II**, 154-157.

²⁹² Ayrıntılı Bilgi için Bknz: Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, 117. ve Ögel, **Türk Kültürünün Gelişim Çağları II**, 154-157.

²⁹³ Tryjarski, 159-161.

²⁹⁴ Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, 172-173.

²⁹⁵ Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, 170-171.

Erkekler acı karşısındaki tepkilerini, ağıtlarda bağıarak göstermektedir. Kumandilerde de ise ağıtlar kadınlar tarafından söylenmekte olup, ölünün tabuta konmasıyla başlamaktadır. *“Avuç içleri birbirine degecek şekilde ellerini tabutun üzerine koyarlar, yüzleri yukarıya kalkık bir şekilde tabuta doğru eğilerek feryat ederler”*.

Teleutlarda ölümden hemen sonra başlayan ağıtlar ölünün tabuta yerleştirilmesinden gömülünceye kadar sürmektedir. Bir kadının kocası ölmüşse tabut dışarı taşınıncaya kadar başucunda durup, ağlar. Evli bir kadın ölmüşse kocası şapka takar ve cesedin yanına oturarak ağıt yakar. Ölülerin her şeyi duyabileceği düşüncesi nedeniyle ölünün ardından ölü ile ilgili güzel sözler söylenmekte ve ağıtlarda da ölünün iyi yönleri vurgulanmaktadır. Ağıt geneleği Tölesler gibi Ulaganlı Telengitlerde de bilinmektedir²⁹⁶.

Avrupa Hunlarının büyük hükümdarı Atilla öldüğünde bir ağıt söylendiği ve eğlencelerin ağıt okunduktan sonra başladığı kaynaklarda geçmektedir²⁹⁷. Bu ağıt metnine kaynaklarda rastlanamaması ise büyük bir kayıptır.

Çuvaşlarda ölümler için yakılan ağıtlarla ilgili bilgilerde, ölen kişi hayattayken iki kadın görevlendirir. Bu iki kadının görevleri arasında ölünün başında sızlanmak ve ağıt söylemek gelmektedir²⁹⁸. Ölen kişinin ölmeden önce sığıtçısını bulması ağıt yakılmaması, sığıtçı bulunamaması gibi durumunu ortadan kaldırırken sığıtın ölen için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

²⁹⁶ Tryjarski, 159-161.

²⁹⁷ Baldick, 38-39.

²⁹⁸ Tryjarski, 160.

SONUÇ

Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan yolculuklarında Türkler, yanlarında somut eşyaları taşıırken yüzyıllar boyunca yok olmayacak kültürlerini de beraberlerinde taşımışlardır. Bu çok zengin ama biraz karmaşık kültürel özellik çalışmamız sırasında karşılaştığımız zorluklardan biri olmuştur. İncelediğimiz konunun kahramanları olan Türklerin hem coğrafya hem de zaman olarak çok geniş bir yelpazeye yayılmış olması çalışmamızla birlikte gerçekleştirmek istediğimiz daha sistematik bir araştırmayı ortaya çıkarma isteğimizde karşılaştığımız diğer önemli bir zorlanma alanımız olmuştur. Bu zorluklar bizi çalışmamız konusunda sınırlamalara yönlendirmiştir.

Elimizde bulunan kaynakları incelerken bir başlangıç noktasına ihtiyaç duyduğumuz bu nedendir. Bu bağlamda zamansal ve mekânsal bir sınırlandırma yapılması kaçınılmaz olmuştur. Türk kültürünün başlangıcı sayılabilecek mekânsal özellikteki bozkır kültürü ve zamansal olarak İslamiyet Öncesi dönemler başlangıç için uygun olacağı düşüncesiyle çalışmamızda çerçeve olarak kullanılmıştır.

Yaptığımız araştırmalardan elde ettiğimiz veriler, “Ölü Kültü ve Yoğ” törenleri genel başlığı altında “Bozkır Türk Kültürü” sınırları içerisinde ve genellikle İslamiyet öncesi dönemleri ele alınarak alt başlıklar halinde sistematik hale getirilmiştir. Tabii ki daha önceden belirttiğimiz gibi sahip olunan bu kadar zenginlik içerisinde bilgiyi kategorize etme, kronolojik sıralamayı gerçekleştirme, farklı topluluklardaki uygulamaları tam olarak ayırt edebilme gibi konularda güçlükler yaşadık. Farklı ve dağınık halde bulunan bilgileri toparlarken bazı alanlarda sahip olunan kısıtlı bilgileri araştırmamızda kullanırken aynı konuda yapılmış diğer araştırmalardan yararlanıp, mevcut çalışma içerisine yorumlayarak dahil ettik.

Çalışmamızda İskitler, Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar, Kırgızlar başta olmak üzere bozkırda yaşayan Türk topluluklarının ölü kültürü ve yoğ törenlerinden bahsederken din ve inançların bu alanın içerisine nasıl dahil olduklarından bahsettik. Ölü kültürünün varlığını yakma, gömme, insan kurbanı, sergileme ve mumyalama gibi uygulamalarda ararken ölüye duyulan saygı ve ruhuna duyulan korkunun iç içe geçtiği sonucuna ulaştık. Türklerde ölüye tapma gibi bir durumun varlığının olmadığını da görmüş olduk. Çalışmamızda bu uzun yolculukta karşılaşılan kültürlerin ve inançların ölü kültürü üzerindeki etkilerini araştırdık. Ölülerini yakan tek Türk topluluğunun Kırgızlar olduğu bilinirken diğer Türk toplumlarında sık olmasa da bu uygulamanın görüldüğü sonucuna ulaştık. Türkler de sadece ölü gömme olmadığını aynı zamanda yakma, insan kurbanı, ruh göçü, mumyalama ve gibi uygulamalarında tercih edilebildiği bilgisine vardık.

Ölüye duyulan saygı ve korku, kültürü oluştururken buna ek uygulamaların da yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ritüeller olarak adlandırdığımız uygulamalar arasında ölümün duyurulması, taziyeler, kurbanlar, hediyeler, saçılar, tabut, kefenleme, muhafaza etme, mabet, kurgan, ölü nöbeti ve ölü duaları gibi ritüellerinde nasıl uygulandığına dair bilgiler sunulmuştur. Zamanla sistemli bir hale gelen bu ritüeller kurallarına uygun olarak yapılmadığında ölen kişinin ruhunun huzur bulamamasına ve diğer dünya yolculuğuna çıkamamasına ve kötü bir ruha dönüşerek insanlara zarar vereceği inancına yol açmıştır.

Yoğ törenlerinde ölen kişinin anılması işlevinin yanı sıra bu törenlerin toplumsal, ekonomik, siyasi gücü de bulunmaktadır. Toplumların ve devletlerin kaynaşmasında merasimlerin önemli bir yeri vardır. Törene katılanların sayısı, başka milletlerden gelen elçilerin varlığı devletlerin siyasi gücünün büyüklüğünü gösterirken katılımcıların hediyeleri ölüye verilen değeri ve ekonomik gücü simgelemektedir. Bozkır Türk kültüründe yoğ törenlerinin oldukça önemli bir yere sahip olduğu çalışmamızda açıkça görülmektedir.

Ölüm merasimlerinde karşımıza çıkan ölü aşının görüldüğü ilk toplulularda ölen kişinin kendisine sunulduğu fakat zaman içerisinde ölü aşı sunumunun ölenin

çevresindeki kişilere verilerek zamansal süreçte bir değişime uğradığı bilgisine ulaşılmıştır.

Çalışmamızın konusu olan “Bozkır Türk Kültüründe Ölü Kültü ve Yoğ Törenleri” ile ilgili araştırma yaparken temel amacımız bu konuda daha önce yapılmış çalışma ve incelemeleri derlemek ve dağınık halde bulunan bilgileri toplamaktır. Bu kapsamda bu alanda yapılmış olan araştırmalar incelenerek birleştirilmiştir.

Günümüzde de devam eden ölü kültü ve yoğ törenlerinin geçmişteki izlerini de çalışmamız sonucunda sunulmuştur. Ölü bedeninin kefenlenmesini ve mumyalanması Türkiye Selçuklu Devleti’nde soylu sınıf dışında halktan insanlara da uygulanmıştır. Şemseddin Altun-Aba Vakfîyesinde, yoksul Müslüman halk için kefenleme ve mumyalama işleminin yapılabilmesi için vakıflar oluşturulduğu geçmektedir. Saruhan Beyin oğlu Süleyman Bey hummadan ölünce Umur Bey tarafından mumyalatılarak babasına teslim edilmiştir. Kayseri’de vefat eden I. Alaeddin Keykubad (Ö. 1237) iç organları çıkartılıp, mumyalanarak Konyadaki türbesine defnedilmiştir. Osmanlı Devleti Dönemi’ne baktığımızda Çelebi Mehmet (Ö. 1421) yılında ölünce cesedi mumyalanmıştır. Fatih Sultan Mehmet (Ö. 1481) öldüğünde cesedinin kokmaya başlaması nedeniyle iç organlarının çıkartılarak tahnit (ilaçlama, mumyalama) edilmiştir. Rivayete göre cesedin kokması nedeniyle cesedin kurşun sanduka veya kalaylı demir ile örtülü bir tahta tabutla gömüldüğüdür. Kanuni Sultan Süleyman’ın (Ö. 1566) Kosova’da ölümü üzerine iç organları çıkartılıp güzel kokulu muşambalara sarılarak tahnit edilip çadırının altına gömülmüştür. Daha sonra ise İstanbul’a getirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün (Ö.1938) ölümü üzerine cesedine tahnit işlemi uygulanıp geçici kabrinde korunmuş daha sonra ise Anıtkabir’e gömülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde Mustafa Kemal Atatürk’ün tahnit işleminden sonra tahnit işlemi uygulanan bir devlet büyüğü olmamıştır²⁹⁹.

Ölü aşı gelenekleri günümüzde Anadolu’nun her bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Ölen kişinin yakınları ekonomik durumlarına göre ölü aşı geleneğini sürdürmektedir. Ölen kişinin yakınlarının maddi durumuna göre cenaze törenine katılanlara ve taziye

²⁹⁹ Zehra Gençel Efe, **Anadolu Türk Kültüründe Mumyalama**, Ankara: Çizgi Kitabevi, 2018, 105-121.

için gelenlere ikram edilmek üzere kurban kestiğide görülmektedir. Ölüñ defnedildiği gün ve ondan sonraki 7. 40. ve 52. günlerde mevlüd okutma ve ölenin ruhu için gelen misafirlere yemek ikram edilmesi görülmektedir. İç Anadolu Bölgesi Alevilerinde ise ölen kişi için diğer dünya yolculuğuna eşlik etmesi için dar kurbanı adı verilen kurban kesilmektedir.

Ata mezarlarının ziyareti günümüzde mezarlık ziyaretleri ile kaynaşmıştır. Önemli günlerde insanlar, ölen yakınlarının mezarlarına giderek ölen kişiyi anmaktadırlar. Anma dışında mezarların bakımı da yapmaktadır. Buldukları bölgenin geleneklerine göre mezarlıklara gelen misafirlere ölenin ruhuna lokum, şeker gibi gıdalar dağıtılması saçının tarihsel devamlılığının örneğini oluşturmaktadır.

Objektif bakış açısıyla yaptığımız çalışmamız, sahip olduğu mekânsal ve zamansal sınırları ile bundan sonra yapılacak çalışmalar için de iyi bir başlangıç noktası olacaktır. Daha sonra yapılacak çalışmalar tarafımızca oluşturulan sınırların değiştirilmesi ile daha kapsamlı ve daha fazla verinin olduğu çalışmalara dönüştürülebilecektir. Takdir edilir ki yapılan her yeni çalışma, gerçekleştirilen her arkeolojik buluş mevcut bilgilerin değişimi ya da gelişimi anlamına gelmektedir. Bizim çalışmamız bu anlamda bir son değil bir başlangıçtır.

KAYNAKÇA

- AKÇAY T (2019) Ölü Kültü Işığında Olba'da Kurban Ritüeli. *TAS* 5 261-283.
- AYDEMİR A (2013) Manevi Kültürümüze Ait İki Kelime “Ağıt” ve “Sığıt” Üzerine: Sematik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies* (8): 781-802.
- BALDICK J (2010) *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin. (hil Yayın, İstanbul)
- BARTHOLD W (1947) Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair, çev. Abdülkadir İnan. *Belleten* XI (43): 515-539.
- BAŞ M (2016) Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9 (46): 924-930.
- BAYAT F (2019) *Türk Kültüründe Kadın Şaman* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- BAYAT F (2019) *Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memoratlar* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- BAYKUZU T D (2005) IV. Ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20(2): 1-15.
- BEKKİ S (1996) Türk Mitolojisi'nde Kurban, *Akademik Araştırmalar*, (3): 16-28.
- Chiu T'ang-shu (2006) *Eski T'ang Tarihi*, çev. İsenbike Togan (TTK, Ankara).
- ÇEŞMELİ İ (2017) Kök Türklerde Cenaze Ritüelleri ve Sanat: Fenghuang, *M. Fuat Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu (21-22 Kasım 2016) Bildirileri*, Ed. Fikret Turan, Emine Temel, Harun Korkmaz. (Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kültür Sanat Basımevi, İstanbul)

- ÇORUHLU Y (2012) Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi C.1 (Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Kültür Kurumu Yayınları) 1051-1065.*
- ÇORUHLU Y (2016) *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar* (Ötüken, İstanbul).
- ÇORUHLU Y (2019) Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Naves) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler, *Akdeniz Sanat, 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (13): 873-896.
- DEVELİ H (1997) Dua ve Yas Motifi Olarak “baş aç-“ Tabiri, *Türkiyat Mecmuası*, (20): 85-111.
- DİVİTÇİOĞLU S (2000) *Kök Türkler* (YKY, İstanbul).
- DURMUŞ İ (2014) Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları, *Akademik Bakış* 8 (15): 189-220.
- DURMUŞ İ (2016) *Türk Kültürüne Giriş* (Akçağ, Ankara).
- DURMUŞ İ (2017) *İskitler* (Akçağ, Ankara).
- DURMUŞ İ (2021) Türk Kültür Çevresinde At. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1(5): 1-12.
- EFE GENÇEL Z (2018) *Anadolu Türk Kültüründe Mumyalama* (Çizgi Kitabevi, Ankara).
- ELİADE M (2018) *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan. (İmge Kitabevi, Ankara)
- ENGİNER G (1997) *Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul)
- ERGİN M (2013) *Orhun Abideleri* (Boğaziçi Yayınları, Ankara).
- Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)* (2006) çev. İsenbike Togan. (TTK, Ankara).
- GÖKALP Z (2019) *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Nargiza Sattarova. Bilge Kültür Sanat, İstanbul) 2019.
- GÖKYAY O Ş (2007) *Dedem Korkudun Kitabı* (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- GÖMEÇ S Y (1998) Şamanizm ve Eski Türk Dini. *Pamukkale University Journal of Education* 4 (4): 38-52.
- GÖMEÇ S Y (2016) Türk Kültüründe At. *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır* (Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya) 819-834.

- GÜNDÜZ Ş (2003) Maniheizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Diyanet Vakfı, Ankara) (27): 575-576.
- GÜNGÖR H (2002) Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler Ansiklopedisi* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara) (3): 261-282.
- GÜNGÖR H (2010) Şamanizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul) (38): 325-328.
- HACIGÖKMEN M A (2013) Türklerde Yas Adeti Temelleri ve Sonuçları. *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan* dnl. Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, Gül Küçükbezci. (Selçuk Üniversitesi, Konya).
- HERODOTOS (2020) *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen. (Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul).
- İLGEN A (2005) Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı. *Sosyal Siyasal Konferanslar* (İstanbul) (49): 817-840.
- İLTAR G (2003) Eski Türklerde Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (27): 11-19.
- İNAN A (1976) *Eski Türk Dini Tarihi* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- İNAN A (2000) *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar* (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- KAFESOĞLU İ (1987) *Türk Bozkır Kültürü* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara).
- KAFESOĞLU İ (2010) *Türk Milli Kültürü* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- KALAFAT Y (1998) *Kuzey Azerbaycan- Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da Eski Türk Dini İzleri* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- KARAMÜRSEL A (2002) Türklerde Mezar Geleneği. *Türkler Ansiklopedisi* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara) (3): 121-128.
- Kaşgarlı Mahmud (2005) *Divan-ı Lugat'ı-ı Türk* çev. Seçkin Erdi- Serap Tuğba Yurteser. (Kabalcı Yayınevi, İstanbul).
- KLIMKEIT H J (2009) Türk Orta Asyasında Budizm. çev. Mehmet T. Berbercan. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (26): 93-108.

- KOCA S (2002) Eski Türklerde Bayram ve Festivaller. *Türkler Ansiklopedisi* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara) (3): 51-57.
- KOCA S (2019) *Türk Kültürünün Temelleri* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- KOCA S (2003) *Türk Kültürünün Temelleri II* (ODES Ltd. Şti. Ankara).
- KOCASAVAŞ Y (2002) Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri. *Türkler Ansiklopedisi* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara) (3):.
- KOÇAK A (2012) Hayatın Ölümünden Sonra Uçuşa Tebdili. *Acta Turcica*, 2 (1): 61-95.
- KOÇAK K (2015) *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları* (Kömen Yayınları, Konya).
- KOÇAK K (2015) Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1 (25): 66-78.
- KOÇAK K- GÖKÇEK L G (2022) Bilge Kağan, Bilge Kağan Hazinesinin Gün Yüzüne Çıkarılması: Bilge Kağan Anıt Alanı Kazı Çalışmaları, *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)*, 15 (30): 25-40.
- KÜÇÜKAHMET L (2009) Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan Mezar Taşlarındaki Süslemeler. *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara).
- Lıu Mau-Tsai (2019) *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu (Selenga, İstanbul).
- NEAGOE M, (2004) *Bozkır'ın Üç Atlısı Atıla-Cengiz Han-Timur*, çev. Müstecip Ülküsal (Çatı Kitapları, İstanbul).
- ONAT A, Orsoy S, Ercilasun K (2020) *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- ONAY İ (2013) İslamiyet'ten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Amaçları. *International Journal of Social Science* 6 (3): 479-490.
- ÖGEL B (1971) *Türk Kültürünün Gelişim Çağları I* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- ÖGEL B (1971) *Türk Kültürünün Gelişim Çağları II* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- ÖGEL B (1978) *Türk Kültür Tarihine Giriş 4* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- ÖGEL B (2020) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih* (Türk Tarih Kurumu, Ankara).

- POLAT İ (2020) Sibiryada Türklerinde Lamaizm-Burkanizm Ve Sudur Kitaplarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 13 (30): 599-613.
- RAYMAN H (2016) *Türklerde Üç Din* (Karınca Yayınevi, Ankara).
- RAYMAN H (2016) *Türklerde Üç Din* (Karınca Yayınevi, Ankara).
- ROUX J P (1999) *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil. (Kabalcı Yayınevi, İstanbul)
- RUDOLP K Maniheizm, çev. Mustafa Bıyık. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1): 378-393.
- SEYİDOV M A (1996) Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi, *Türk Tarihi Araştırmaları*, 18 (29): 259-265.
- SÜMER F (1972) *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihi-Boy Teşkilatı-Destanlar* (Ankara Üniversitesi Basımevi).
- ŞAHBAZ M (2020) İslamiyet Öncesi Türklerde aç Kültürü, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (XLVI): 1490-1507.
- ŞAHİN H (2007) Ocak. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul) (33): 316-317.
- ŞEŞEN R (1998) *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara).
- TANRIDAĞLI G (2000) Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (14): 47-53.
- TAŞAĞIL A (2014) *Kök Tengri'nin Çocukları* (Bilge Kültür-Sanat, İstanbul).
- TAŞAĞIL A (2018) *Türk Model Devleti Gök Türkler* (Bilge Kültür-Sanat, İstanbul).
- TRYJARSKİ E (2011) *Türkler ve Ölüm*, çev. Hafize Er. (Pinhan Yayıncılık, İstanbul).
- TUNÇ Z (2013) Türk Halk İnançlarında “Ölüm” Anlayışında Yaşanan Şamanist Uygulamalar. *I. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Niğde.
- TÜMER G (2012) Budizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Diyanet Vakfı, İstanbul) (41): 462-464.

- VRYONİS S (2018) Erken Dönem Osmanlı Türklerinde İnsan Kurbanı Üzerine Bulgular, çev. Serkan Acar. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* (2): 123-124.
- WİLHEM R (2018) *Türklük ve Şamanlık*, çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu. (Örgün Yayınevi, İstanbul)
- www. <https://sozluk.gov.tr/7>. Haziran.2022,23.09.
- YILDIRIM E (2018) Tunç Çağı Andronova Kültürü Mezarları İle Türkler Arasındaki İlişkiler, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi* (Adnan Menderes Üniversitesi ve Kuşadası Kültürel ve Tarihi Mirası Koruma Derneği, Aydın) 623-635.
- YILMAZ A – TORAMAN A (2020) Türk Kültüründe At Kuyruğu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler, *History Studies*, 12 (3): 745-763.
- ZEREN M E (2017) Uygurlarda Maheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi. *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (2): 140-157.
- ZEREN M E (2022) Göktürk ve Uygur Dönemi Yazıtlarında Budizm'in İzleri ve Etkileri. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İncalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu-Bildirileri 1.* (TTK, Ankara).